

ЛМ811.161.2'272
М311

Лариса МАСЕНКО

МОВА І ПОЛІТИКА

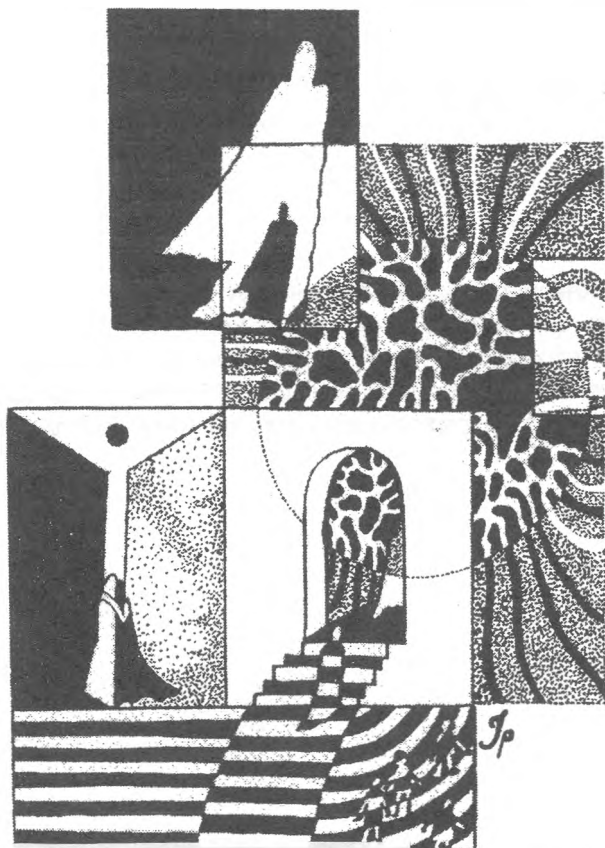

М 311

Лариса МАСЕНКО

МОВА І ПОЛІТИКА

Видання друге, доповнене

Колекція Лариси Масенко

Київ
Соняшник
2004

ДАРУНОК ВІД

автора

12/12/04

Науковий бібліотечний
Університету
"Києво-Могилянська
академія"

**ББК 81.2УКР
М31**

Масенко Л. Т.

М31 Мова і політика. – 2-ге вид., допов. – К.: Соняшник, 2004. – 120 с.

ISBN 966-622-165-9

Книга відомого мовознавця Лариси Масенко досліджує стан і функціонування української мови у двомовному соціумі.

Автор аналізує наслідки тривалого процесу русифікації в історичному, політичному і соціальному аспектах.

Книга розрахована на широку читацьку аудиторію.

ББК 81.2УКР

ISBN 966-622-165-9

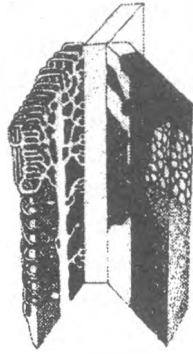
© Л. Т. Масенко, 2004

© І. В. Роздобудько, малюнки, 2004

...Ознакою нормального культурно-духовного життя буде відсутність розмов про національні проблеми.

Євген Сверстюк. Блудні сини України

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Злученого Українського Американського
Допомогового Комітету
(м. Філадельфія, США).**

Передмова до другого видання

Книжка «Мова і політика» свого часу постала з серії статей, опублікованих у пресі в перебігу дискусії з мовних проблем. Друге її видання виходить з ініціативи прихильних читачів, які вважають, що книжка не втратила своєї актуальності.

Звичайно, було б наївно очікувати швидкого розв'язання українсько-російського мовного конфлікту, аналізу якого присвячено працю. Однак не відсутність суттєвих змін у мовно-культурній сфері робить її актуальною й нині, через чотири роки після публікації. Порушені в ній проблеми лишаються злободенними передусім внаслідок відсутності волі до змін, що її виявляє як українська влада, так і, на жаль, значна частина нашого суспільства.

Хочеться вірити, що лінгвобайдужість більшості пояснюється не свідомим нехтуванням української мови або й ворожістю до неї, а нерозумінням її надзвичайної ваги у побудові суверенної національної держави, оскільки більшість людей не замислюється над природою зв'язку мови з культурою і свідомістю. Саме тому метою «Мови і політики» було висвітлення прямої залежності долі державного суверенітету від нашої колективної спроможності повернути українській мові

тільки їй належне право на формування загальнонаціонального культурного середовища на своїй землі.

Маємо усвідомити, що Україна не довго лишатиметься наполовину українською, наполовину російською. Нинішня двомовність українців, що є наслідком асиміляції, виконує роль перехідного етапу до російської одномовності. Наша і майбутніх поколінь спільна доля залежить від сьогоднішнього вибору: або ми повернемося до своєї мови, яка поєднує нас із багатющою культурною спадщиною, створеною незчисленною кількістю поколінь, що жили на цій землі, або ми відмовимося від свого колективного надбання і залишимося південно-західною провінцією євразійської імперії, куди вона скидає відпрацьований продукт маскультового непотребу.

Нинішнє керівництво держави веде її другим шляхом, віддавши наш інформаційно-культурний простір під тотальний контроль Росії. Новітня російська окупація українських ЗМІ і масової культури зміцнила й без того сильнішу, порівняно з українською, комунікативну потужність російської мови. Наша молодь виховується в умовах інтелектуальної й духовної залежності від імперських історичних міфів, російських етнічних цінностей і поведінкових стереотипів, що залишає впливовим у її середовищі звulгаризований варіант російської мови.

Сучасні загрози й виклики не дають змоги зняти з порядку денного питання про нагальну потребу впровадження дієвої мовно-культурної політики, яка б поєднувала обов'язковість вживання української мови в контрольованих державою сферах з практикою захисту української мови й культури в недержавних інституціях, пресі, електронних ЗМІ тощо.

Висловлюю щиру подяку Аллі Марченко і Вірі Лісовій за ініціативу перевидання книжки, яке стало можливим завдяки сприянню Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (м. Філадельфія, США).

Моя велика вдячність належить також головному редакторові «Соняшника» Лесі Ворониній – першому читачеві «Мови і політики», її редакторові й видавцеві.

Лариса Масенко

Передмова до першого видання

Пристрасті навколо мовних проблем не вщухають, і конфлікт між двома поширеними в Україні мовами виразно загострюється. Було б глибоко помилковим пов'язувати початок «війни мов» з початком державної незалежності. Вона лише вийшла з підпілля.

Насправді мовну війну започаткувала поразка українців у перших визвольних змаганнях ще триста п'ятдесят років тому. Російська імперія лишала підкореним народам, особливо братам слов'янам, небагато шансів для збереження своєї національної ідентичності. Вони мали розчинитись у «російському морі».

Конфліктність нинішніх мовних проблем України корениться в деформаціях її мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Російській мові вдалося витіснити і замінити українську на значній території її поширення у головній функції, яку виконує мова, – функції засобу спілкування між людьми. Ситуація, за якої нерідна мова претендує на роль, адекватну ролі рідної, неприродна і руйнівна. У таких обставинах взаємини двох мов визначають не гармонійне співіснування і взаємодія, а конфлікт і боротьба, яка триватиме доти, доки на цій території не переможе одна з них.

Викривлена мовна ситуація країни блокує реалізацію іншої надзвичайно важливої ролі національної мови – об'єднавчої. У державотворчому процесі національній мові належить чільна роль. Об'єднати і відокремити – ось дві головні функції, які вона виконує. Об'єднати населення всередині країни, відокремити зовні, від сусідів. І скільки б політики не намагались віднайти якісь інші чинники суспільної консолідації, ефективнішого засобу, аніж поширення загальнонаціональної мови, вони не знайдуть.

Спільна мова є одним з головних факторів, які забезпечують солідарність населення і, відповідно, стабільність держави. Не випадково спілкування, що заходить у глухий кут, визначають фразеологізмом «вони говорять різними мовами». Країна, в якій панують мова і культура колишнього колонізатора, не розвиватиметься як країна незалежна, а розвиватиметься як країна постколоніальна.

«Відродження чехів як нації, – зазначає відомий письменник Мілан Кундера, – не заслуга військової сили або політичного таланту. Наріжний камінь тут – могутнє інтелектуальне зусилля, аби відновити літературну чеську мову».

Що таке масова двомовність

Передусім варто охарактеризувати в загальних рисах явище колективної двомовності і природу її впливу на суспільство, оскільки пересічній людині властиво ототожнювати колективну двомовність з індивідуальною, а це різні речі.

Загальноприйняте визначення двомовності, або білінгвізму (від лат. *bi* «два» і *lingua* «мова»), дав американський лінгвіст У. Вайнрайх. Двомовністю він називає практику попереминого використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначає як двомовних осіб. Висловлювались погляди, що білінгвом можна вважати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до користування іншою. Але ще французький лінгвіст А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов. Більшість дослідників білінгвізму, в тім числі й український учений Ю. Жлуктенко, вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі.

Слід чітко розрізнати індивідуальний і масовий білінгвізм.

Індивідуальним білінгвізмом називають володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти. Другою мовою такі особи можуть користуватися тільки при спілкуванні з представниками тієї спільноти, мову якої вони знають. Це в основному перекладачі.

Немає сумніву в тому, що володіння двома або кількома мовами збагачує людину додатковими знаннями інших культур і можливістю вільного спілкування з іноземцями. Кожна національна спільнота потребує білінгвів як посередників між своєю і чужою культурами. Але коли білінгвізм набуває тотального поширення, він несе національній спільноті загрозу руйнації основ її духовної своєрідності.

Масовий, або тотальний, білінгвізм – явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності. Його спричиняє, як правило, колоніальна залежність країни. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців.

Абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактує явище масової двомовності, що переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асиміляційному процесі витіснення однієї мови іншою. Досліджено, що при такому контактуванні двох мов одна прагне стати домінуючою, а друга – підлеглою. Домінуюча мова витісняє підкорену прямо пропорційно до обсягу інформації, що подається цими мовами, і обернено пропорційно до структурної диференціації мов, тобто генетичноструктурна близькість підкореної мови полегшує домінуючій мові процес поглинання. Імперії впроваджували різні форми мовної політики, але загалом завжди тією чи іншою мірою тяжіли до централізму. Відверто централістська політика, спрямована на мовну асиміляцію інших народів, провадилась в Іспанії і Росії. З певними видозмінами асиміляційна політика царської Росії знайшла продовження у практиці мовного планування в СРСР. Витіснення

національних мов російською відбувалося шляхом поширення її в статусі мови міжнаціонального спілкування з поступовим наростанням національно-російської двомовності всередині національних колективів, що в перспективі мало завершитись російською одномовністю.

Сталінський терор страшною ціною мільйонів жертв поставив український народ на коліна. Тепер можна було запровадити «ненасильницьку» русифікацію: основна соціальна база опору режимові – українське селянство й інтелігенція – були знищені. Після кривавих сталінських чисток його національну політику продовжив «ліберальними» методами борець з культом Сталіна Микита Хрущов. У добу Хрущова було розроблено масштабну програму прискорення русифікації неросійських народів Радянського Союзу. Досягнуте на той час звуження комунікативних функцій національних мов у ряді республік створювало ілюзію «добровільної» відмови населення від своїх мов і давало партійній верхівці можливість оголосити російську мову «другою рідною» мовою. Це зробив Хрущов на 22-му партійному з'їзді. «Не можна не відзначити, – сказав він у доповіді, – зростаюче прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціонального спілкування, залучення кожної нації і народності до культурних досягнень всіх народів СРСР і до світової культури. Процес *добровільного* (підкреслення моє. – Л. М.) вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва».

У 1958 р. в освітнє законодавство України було впроваджено Закон про вільний вибір батьками мови навчання дітей і про дозвіл відмовлятися від вивчення української мови.

На початку 60-х років у системі Академії наук СРСР було створено наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Як свідчить її програма, опублікована в передовій статті першого числа журналу «Вопросы языкознания»

(1962 р.), головне завдання ради полягало у створенні теоретичної бази для форсованої русифікації ряду республік. Після загальної фрази про «повне рівноправ'я всіх народів і мов в СРСР» програма далі стверджувала, що насправді «рівноправ'я» не для всіх рівне. Існують мови більш рівноправні і менш рівноправні, оскільки «сфера їх подальшого функціонування далеко не однакова». На цій підставі мови народів СРСР розподілялись на перспективні й неперспективні. До перших було зараховано, крім, звичайно, «великої російської мови», вірменську, грузинську, латиську, литовську й естонську мови. Решта мов потрапляла в розряд неперспективних.

Показово, що до перспективних було віднесено ті мови, носії яких виявляли національну солідарність і чинили сильний колективний опір русифікації, не переходячи на російську як мову щоденного спілкування. Неспроможність витіснити зазначені мови з базових сфер функціонування змушувала імперську владу поважати їх і саме на цій підставі заносити до перспективних:

«Вони виконують весь комплекс функцій літературних мов, тобто обслуговують всі сфери життя й діяльності даних народів».

Натомість там, де русифікація досягла помітних успіхів, колонізатори поспішали утвердитись остаточно, хоча відверто назвати нації й мови, що, на їх думку, вже не мали шансів на майбутнє, наважились тільки стосовно національних меншин Російської Федерації.

Таким чином, українська й білоруська мови, а також мови республік Середньої Азії були виключені з групи перспективних мов, а ряд наступних пунктів програми, зокрема перелік її завдань, свідчив, що для «близькоспоріднених мов» сплановано завершальний етап влиття у «велику російську» мову. Наприклад, один із пунктів анкети, яку союзна Академія пропонувала поширити «серед спеціалістів-мовознавців, педагогів і в широких колах інтелігенції», було сформульовано так: «Якими є перспективи і можливості об'єднання

близькоспоріднених літературних мов?», а серед першорядних визначалося завдання вивчити «процеси розвитку живої розмовної російської мови... в старих міських центрах в умовах споріднено-мовного оточення (наприклад, в містах України і Білорусії)». До відверто асиміляторських належало й завдання посиленого вивчення російської мови в республіках, зокрема, вивчення «шляхів розвитку утворення інтернаціонального фонду (загального й регіонального) в мовах народів Радянського Союзу: порівняльної вживаності різних категорій російської лексики, типів відхилень від нормально-го російського слововжитку».

Цікаво, що так відверто викладені в передовиці головного мовознавчого органу імперії завдання русифікації викликали, очевидно, небажаний резонанс чи то в академічних, чи то в адміністративних колах республік. У всякому разі вже в четвертому числі випуску «Вопросов языкознания» (1962 р.) передова стаття починається з іншої партійної цитати, де констатується, що «стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, – значно триваліший процес, ніж стирання класових меж», а щодо попередньої мовознавчої програми галопованого стирання національних меж зазначено, що в ній «одержали дещо схематичне й суб'єктивно-оцінне висвітлення перспективи й долі розвитку різних мов народів СРСР, а також відобразились до деякої міри поспішні тенденції рекомендаційного характеру відносно функції російської мови в культурному й суспільно-політичному житті окремих мов Радянського Союзу».

Це незначне словесне пом'якшення формулювань не змінило, проте, суті мовної політики і жодною мірою не пом'якшило практичного курсу на посилену асиміляцію.

Загрозу, яка постала перед майбутнім рідної мови, а відтак і нації, гостро переживали кращі представники української інтелігенції. У грудні 1964 р. Василь Стус пише А. Малишківі листа, кожне слово якого пронизує біль від враження майже тотальної денаціоналізації Донбасу: «Інколи, зосереджуючись на однотонних враженнях від навколишнього, шукаючи

кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денационалізації значної частини українців, відчуваєш, що це – божевілля, що це – трагедія, якої лише інколи не відчуваєш, в силу притаманної нам (як національної риси) байдужості і, може, трохи релігійної віри в те, що все йде на краще»¹.

Тоді ж Іван Дзюба пише працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Поширювана в численних самвидавських копіях, вона зіграла величезну роль у пробудженні національної свідомості в масово зденационалізованому соціумі. В 60-х роках в Україні розгорнувся сильний опозиційний рух інтелігенції, провідною ідеєю якого була боротьба за національно-культурне відродження, проте невдовзі рух було жорстоко придушено.

У добу Брежнєва компартійна влада повернулася до майже сталінських, лише замаскованіших, методів боротьби з інакодумцями. Дисиденти, що наважувались відкрито виступати проти імперської мовної політики, були репресовані.

На 24-му з'їзді КПРС у березні 1971 р. Л. Брежнєв оголосив національне питання вирішеним і висунув тезу про нову історичну спільноту – радянський народ. Український партійний ідеолог В. Маланчук у 1972 р. писав: «Нації є історичною категорією, мають минутий характер, і їх зникнення у віддаленому майбутньому невідворотне»².

У 70-х роках форсування «об'єктивного процесу зближення націй» на Україні продовжилось. Здійснене протягом 70-х – першої половини 80-х років витіснення української мови з системи освіти ілюструють статистичні дані 1987 р. На цей час в Україні у 4500 російських школах навчалося більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тисяч учнів українською мовою навчалося тільки 70 тисяч³.

¹ Стус Василь. Твори у чотирьох томах. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 370.

² Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. – М., 1972. – С. 256.

³ Субтельний Орест. Україна (Історія). – К., 1991. – С. 462.

Активізувалось витіснення української мови з вищої освіти і науки. Викладання у професійно-технічних училищах і вищих навчальних закладах, за винятком окремих гуманітарних предметів, переведено на російську мову. Цей процес не оминув навіть Галичини. На сході й півдні російська мова остаточно заступила національну у сфері наукового спілкування.

У цей період набула поширення практика русифікації видань через етап двомовності, коли українське видання паралельно дублювалось російською мовою з мотивацією «збільшення попиту» і поступово зменшувався тираж або й зовсім ліквідовувався україномовний варіант. Наприклад, випуск другого видання УРЕ у 12 томах, який було розпочато у 1974 р. і завершено в 1985 р., на відміну від першого видання, було здійснено паралельно українською і російською мовами з великою перевагою у тиражах російської версії. Цей принцип було застосовано до популярної газети «Вечірній Київ», наукових видань Академії наук тощо. На 1988 р. майже всі наукові журнали з точних і природничих наук виходили російською мовою.

Між 1969 і 1980 роками загальна кількість журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46% до 19%, між 1958 і 1980 роками відсоток книжок, що виходили українською мовою, впав з 60% до 24%⁴.

Протягом 70-х – початку 80-х років українську мову було витіснено з театрів. Із семи Театрів юного глядача лише один Львівський театр був україномовний. З 50 театрів-студій, створених на Україні на початку 80-х років, тільки дві були українськими. Російськомовними були і всі театри музкомедії на Україні⁵.

Кіно, яке радянська влада ще з часів Леніна цілком слушно вважала найважливішим видом мистецтва через його

⁴ *Субтельний Орест*. Україна (Історія). – С. 452.

⁵ *Мушкетик Юрій*. Свіжий вітер оновлення // Наш дім – наш храм. – К., 1989. – С. 32.

вплив на масову аудиторію, ніколи, за рідкісними винятками, україномовним не було.

У 1978 р. було видано Постанову ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, у 1983 р. – Постанову про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення зарплати вчителям російської мови на 15%.

Русифікаторська мовно-культурна політика в усіх галузях суспільного життя поєднувалася з терором, розв'язаним проти національно свідомої інтелігенції.

Все це призвело до різкого звуження сфери функціонування української мови на більшій частині території України і падіння її престижу. В 70-х роках асиміляційний вплив російської мови у східній і південній Україні перекинувся з міста на село, що поставило майбутнє української мови у цих регіонах на межу катастрофи.

Як це не прикро, сьогодні мусимо визнати гірку правду слів Юрія Шевельова: «Тепер можна критикувати брежневську концепцію єдиного радянського народу, але не підлягає сумніву, що все робилося для його створення і певною мірою, – глибину якої ще треба об'єктивно виміряти, – його таки створено»⁶.

Завданням радянської мовознавчої науки, що перебувала в залежності від партійної ідеології, був не об'єктивний аналіз цих процесів, а їх теоретичне виправдання і сприяння у практичному впровадженні.

Тема так званої «гармонійної» національно-російської двомовності стала однією з центральних наукових тем лінгвістичних інститутів і закладів Академій наук усіх союзних республік. Значно посилилась розробка наукової програми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування», зокрема тільки в Києві виходять такі праці: «Ленинская теория национально-языкового строительства» І. Білодіда (К., 1972), його ж «Язык и идеологическая борьба» (К., 1974), його

⁶ *Шерех Юрій*. Третя сторожа. – К., 1993. – С. 13.

ж «Всяк суций в ней язык...» (К., 1981), «Русский язык – язык межнационального общения народов СССР» (К., 1976), «Русский язык – источник обогащения языков народов СССР» (К., 1978), «Функционирование русского языка в близкородственном окружении» (К., 1981), «Культура русской речи в национальных республиках» (К., 1984) та інші.

Політичній меті маскування і виправдання процесів русифікації України було підпорядковано й висвітлення проблем білінгвізму. Незважаючи на очевидну фальш стверджувано, директор Інституту мовознавства АН УРСР акад. І. Білодід писав, що «двомовність на Україні – це той вид білінгвізму, при якому обидві мови, що знаходяться на високому рівні розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однаковою широтою і рівною мірою використовуються народом»⁷. Проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена і гармонійна. Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно виявлялась у тому, що факт масового використання українцями російської мови у функції головного засобу спілкування трактувався як позитивне явище. При цьому російська мова білінгвів визначалась як друга рідна мова.

Насправді ж означення «гармонійний» з арсеналу демагогічних кліше радянського пропагандивного апарату позначало глибоко деструктивне у своїй суті явище. Національно-російську двомовність, активно насаджувану в республіках колишнього Радянського Союзу, з наукового погляду слід характеризувати як асиметричну двомовність, оскільки корінне населення республік режим ставив у такі умови, що воно змушене було обов'язково оволодіти російською мовою, тоді як російське населення республік могло легко обходитися без знання місцевої мови. Так, латвійські мовознавці, вивчаючи мовну ситуацію Латвії наприкінці 80-х років, виявили, що 80% латишів володіють російською мовою, водночас латвійською мовою володіє лише одна чверть нелатвійського населення, що мешкає в країні.

⁷ Белодед И. К. Всяк суций в ней язык... – К., 1981. – С. 57.

На жаль, фальшива теза про «гармонійну» російсько-українську двомовність, яку свого часу радянська пропаганда пустила в хід для зомбування населення, і досі лишається впливовою в нашому суспільстві, її нерідко повторює не тільки російська, а й українська преса, призначена для масового читача. Наприклад, одна з популярних двомовних газет пише: «На сході і півдні України треба пропагувати і обстоювати не українську одномовність, а реальну двомовність, яка нині є чинником консолідації українського суспільства» («День», 19 грудня 1996 р.).

До спроб реанімації кон'юнктурної теорії колоніальної доби вдаються не тільки войовничі дилетанти, як, наприклад, інженер А. Железний⁸, а й деякі представники київської наукової еліти. Так, український історик (!) П. Толочко видав брошуру «Що або хто загрожує українській мові?» (К., 1998), в якій, виступаючи на захист рідномовності для українців російської мови і обґрунтовуючи переваги двомовного суспільства, пускає в хід весь старий арсенал псевдонаукової білодідівської аргументації.

Натомість соціолінгвістичні дослідження зарубіжних країн довели, що поширення в одній країні двох мов не може бути ні гармонійним, ні збалансованим. Мовні проблеми у двомовному соціумі тому й набувають такої гостроти і конфліктності, що їх неможливо розв'язати «збалансованим» шляхом компромісу, тобто поступок і одній, і другій групі мовців.

Це легко довести на простому прикладі. Комунікативна ситуація спілкування двох носіїв різних мов, у нашому випадку україномовного і російськомовного, передбачає два варіанти вибору мовної поведінки: або один із партнерів мусить перейти на мову співрозмовника – і тоді вони провадять діалог спільною мовою, або кожен говорить своєю мовою.

Перший варіант мовної поведінки більш подібний до компромісу. Проте правдивий компроміс передбачає вирі-

⁸ Железний Анатолий. Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. – К., 1998.

шення проблеми шляхом взаємних поступок обох сторін, а ця ситуація змушує відмовитись від своєї мови на користь другого тільки одного зі співрозмовників. Ситуація ж різномовного діалогу психологічно збалансована: жоден з партнерів не підкоряється диктату мовної поведінки іншого, але вона з самого початку обтяжена елементом конфронтаційності і зменшує шанси співрозмовників порозумітися.

Тому поширення двох мов у одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою.

Наскільки реальною може стати загроза розпаду держави на ґрунті конфлікту двох мов, засвідчує нинішня ситуація в такій благополучній за іншими показниками країні, як Канада. Мовний конфлікт у Канаді викликав переляк навіть у Сполучених Штатах Америки, хоча там двомовність введено тільки в освітні програми з метою адаптації дітей іммігрантів, і вони навчаються за двомовними програмами в середньому не більше трьох років. Після проведеного у Квебеку референдуму, що засвідчив цілком реальну загрозу відокремлення цієї франкомовної провінції від Канади, спікер палати представників США Ньют Гінґріч заявив: «Дуже небезпечно дозволяти, аби двомовність і надалі поширювалася. Ми повинні наполягати на тому, що англійська є нашою спільною мовою... Це те, що об'єднує нас» («Українське слово». – 1996. – Ч. 1).

Мовна стійкість

Мові належить головна об'єднуюча роль у процесах виникнення етносу, нації, держави. На етнічному рівні самоусвідомлення спільна мова, а вже потім звичаї й релігія, дає народіві відчуття своєї єдності і водночас відокремлює його від інших народів. Доки народ спілкується своєю мовою, доти він зберігає себе, не розчиняючись в інших етносах як субстрат іонаціональних утворень.

Класичний приклад притаманної простому народіві стихійної мовної стійкості, ототожнення своєї мови із своєю нацією дав Ярослав Гашек у одному з епізодів «Пригод бравого вояка Швейка». Швейком командує підпоручник Лукаш, його земляк, але розмовляють вони різними мовами. Лукаш належить до германізованих чехів і говорить лише по-німецьки. На запитання Лукаша, чому він розмовляє чеською мовою, Швейк відповідає: «Бо я чех, пане підпоручнику». – «А я тоді хто?» – питає Швейка Лукаш. «Не знаю», – відповідає Швейк.

За цим нехитрим діалогом постає глибина національного розколу, що його спричиняє відчуження від рідної мови

окремих соціальних груп. В імперських умовах першою асимілюється, як правило, вища верства підневільного народу, оскільки денационалізація здійснюється передусім через введення імперської мови в систему освіти. «Кадетська школа виховала з нього гібрида, – писав Я. Гашек про підпоручника Лукаша. – В товаристві говорив по-німецьки, писав по-німецьки, але книжки читав чеські, а коли викладав у школі однорічників, що складалася з самих чехів, казав їм на вухо: «Будьмо чехами, але про це ніхто не повинен знати. Я – теж чех». Він дивився на чеську національність, як на якусь таємну організацію, яку найкраще обходити здалеку».

Таких же «гібридів» виховувала з дітей української еліти освіта в самодержавній Росії. «Московська школа на нашій Україні, – писав І. Нечуй-Левицький, – багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину...»

Загалом у плані досліджень з соціальної й національної психології цікаво було б порівняти ступінь піддатливості різних національних еліт до асиміляції з панівною нацією в однакових умовах поневолення, оскільки, як зауважив відомий американський соціолінгвіст У. Лабов, мовні проблеми слід вирішувати, завжди пам'ятаючи про те, що вони врешті-решт є проблемами аналізу соціальної поведінки. Так, цікавий факт психологічного захисту від асиміляції, що виявлявся у своєрідній мовній поведінці жіноцтва польської шляхти, зустрічаємо в опублікованих у Парижі спогадах Олександра Давидова з роду декабристів, маєток яких знаходився у Кам'янці на Черкащині. Згадуючи своє життя у Кам'янці на початку нашого століття, зокрема приятельські стосунки, які на той час установились між російським і польським панством, чії маєтки були розташовані по сусідству, Олександр Давидов писав: «Только два небольших облака затмевают мне приятное воспоминание о моих друзьях-поляках. Первое – это их

страсть к родовитости и гордость ею... а второе – неизжи- ваемый у женщин шовинизм, выразившийся в том, что даже с нами, первыми протянувшими им руку примирения, они никогда не говорили по-русски, а только по-французски. По- мню, как одна польская дама, жена моего хорошего друга, вскоре после революции написала мне письмо совершенно грамотно, на русском языке. При встрече с ней я сказал ей, что не знал, что она так хорошо знает русский язык. «Да я ведь училась в Киевской гимназии», – ответила она мне, и мы оба рассмеялись. Мы, русские, никогда не придавали значе- ния этой форме протеста польских дам и этим лишали его всякого смысла»⁹.

О. Давидов із зверхністю великоросійського аристократа не добачає смислу у своєрідній формі мовного протесту польських дам. А проте, з точки зору нації, що втратила незалежність, така мовна поведінка польських жінок мала свій високий смисл. Не переходячи на мову завойовника навіть у приватних приятельських контактах, вони протистояли русифікації, оберігаючи свою мову від руйнації. Виявляючи мовну стійкість у спілкуванні з російськими дворянами, шляхетні полячки нехтували вузькими елітно-клановими інтересами, зберігали солідарність зі своєю національною спільнотою. Можливо, саме тому перед поляками і в найтяжчі часи національного поневолення не поставала загроза втрати мови.

Провадячи безкінечні дискусії з приводу мовних проблем, ми часто зводимо їх до абстрактного теоретизування, не враховуючи людського фактора мовної поведінки, а саме він визначатиме майбутнє української мови. Адже конфліктують не українська і російська мови, конфліктують їх носії. Як зазначає видатний французький мовознавець А. Мартіне «мова перемагає своїх суперників не завдяки якимось внутрішнім якостям, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятливішими».

⁹ Гусейнов Григорій. Господні зерна. – Кн. 6. – Кривий Ріг, 2002. – С. 560–562.

Втрата мовної стійкості і пов'язаного з нею почуття національної солідарності може призвести до зникнення великого за чисельністю народу, натомість розвиненість цих рис дає сили і невеликому народові вберегти себе від поглинання імперським Молохом.

Колективний інстинкт самозахисту, що чинить опір проникненню чужої мови в тих випадках, коли вона загрожує існуванню своєї, виявлявся, зокрема, у відомій «неввічливості» литовців, латвійців і естонців, котрі у ситуаціях міського спілкування не бажали «розуміти» запитання перехожих, що звертались до них російською мовою.

Національні інтереси побудови суверенної держави і використання досвіду мовного планування європейських країн у добу виходу з колоніальної залежності визначили сучасну мовну політику балтійських держав. Перше, що вони зробили, звільнившись з цупких обіймів «старшого брата», – це заблокували через низку законів розкладовий вплив колишнього колонізатора всередині країни, поставивши російськомовне населення перед вибором – або виявити лояльність до мови і культури країни, в якій мешкає, і таким чином влитись у спільне з корінним населенням будівництво незалежної держави, або втратити в цій державі важелі суспільного впливу. Безперечно, українська ситуація значно складніша за балтійську. Тут хворобливий асиміляційний процес проник глибше і зачепив самі основи національного духовного життя. Наше суспільство втратило природні реакції самозахисту, які спрацьовують на рівні колективного інстинкту, що чинить опір проникненню чужої мови в тих випадках, коли вона загрожує існуванню своєї.

Українцям часто ставлять за зразок для наслідування толерантність фінів у вирішенні мовних проблем, обминаючи при цьому детальніший розгляд історії продуманої мовної і демографічної політики, яку свого часу застосували фіни для відродження й поширення своєї мови. У зв'язку з цим дозволю собі процитувати уривок з листа професора Юрія Шевельова, видатного мовознавця й полігота, що має мож-

лівість спостерігати мовну ситуацію тієї ж Фінляндії і Бельгії зсередини, а не збоку: «Ще Ніцше казав: «Не міг би жити ні один народ, що не цінував би себе, а бажаючи зберегти себе, він не сміє цінувати себе так, як цінує його сусід». Просто кажучи, він повинен бути переконаний, що його – краще. А це нам заборонено. Усі однаково добрі. А коли одна мова імперська, а друга регіональна, то неважко уявити, чим закінчиться. А з другого боку, принижувати сусіда – і неетично, і загрожує сумними наслідками, аж до погромницьких. І що робити?.. У таких обставинах людина кидається до аналогій. Візьмімо Чехію. Після Версальського миру вона не забрала жодних привілеїв у німців. Німці в Чехії зберегли свої (себто імперські) права, включно до власного університету. Чим це закінчилося? Коли німці окупували Чехію, наскільки знаю, ні один німець не боронив свою другу нібито батьківщину – обкарнану тепер Чехію. Наслідок – після війни всі німецькі інституції закрито і всіх німців виселено (підкреслення Шевельова. – Л. М.). Мораль вивести неважко.

Фінляндія жила сотні років під Швецією. Тепер шведів у Фінляндії чи то 6, чи 9 відсотків. За законом країна має дві державні мови. Ось я у Фінляндії, іду в Гельсінках до крамниці. По-шведськи я вмю, по-фінськи – ні. Говорю по-шведськи. Дивляться на мене, як на божевільного, – нічого не розуміють (а в школі ж вивчали). Пояснюю, що я не фінський швед, який не хоче говорити по-тутешньому. Що я живу в Швеції. Моментально всі мене розуміють. Вони думали, що я тутешній. Знову ж таки мораль вивести неважко. Державна мова сама собою, конституція конституцією, а фіни фінами.

Бельгія двомовна. Французи думають, що їхня мова має бути для всіх зрозумілою. Фламандці сумніваються. Я хочу їхати автобусом до Мішелену. Питаю в шофера. Ні, автобус до Мішелену не йде. Перевіряю. Він іде до Міхеліну (фламандська назва). Знову ж конституцію не порушено. Але, будь ласка, французе, навчися місцевої мови. В останню хвилину я встигаю на автобус. А він уже мало-мало не вирушив. І місцеві французи знають, як тут зветься Мішелен.

Це все ніби й не зовсім на тему. Тема в нас була інша – чи ми хочемо бути з фінами, з фламандцями».

Ось як, виявляється, виглядає зблизька «толерантність» фінів і фламандців. І цілком можливо, що «нетолерантні» балтійці мають значно вищі шанси побудувати цивілізовані європейські держави, ніж ми, «толерантні».

Форми існування мови. Суржик

Центр кожної мови становить живе розмовне мовлення. Найрозвиненіша й багата мова приречена на повільну смерть, якщо вона виходить з ужитку як засіб щоденного спілкування.

Мова – це живий організм, лише духовний, а не фізичний. Вона нерозривно пов'язана з суспільством, і суспільство, за нормальних умов побутування мови, здійснює всебічний і різноманітний вплив на її розвиток.

Писемні різновиди мови не можуть нормально функціонувати без підґрунтя, без постійного підживлення з рухливого усного мовлення, в якому, власне, і відбувається реальне життя мови, постійний її, хоч і непомітний у щоденному спілкуванні, рух.

Усна мова має багато різновидів. Це і обласний діалект, і розмовна мова міста, так зване міське койне, і різного роду жаргони – соціальні, вікові, зокрема так звані молодіжний жаргон, сленг тощо. Усі ці різновиди єдиної національної мови перебувають у постійному русі і взаємодії. Тому зву-

ження сфери побутування мови не може не позначитися негативно на її розвиткові. Із замуленням і пересиханням усних джерел неминуче застигає й мертвіє і писемно-літературна форма мови, хоч якою багатою і розвинутою вона б не була. Де припиняється рух, там припиняється життя.

Співвідношення між нормованою літературною мовою нації і усним народним мовленням у його територіальних і соціальних варіантах образно висловив французький лінгвіст Шарль Баллі:

«Літературна мова є крижаною оболонкою, яка сковує поверхню потоку, могутнього, бурхливого, часто каламутного. Вона його оберігає, але вона й приховує його таємниці, його життя».

Поширена думка про те, що найважливішою формою побутування мови є мова художньої літератури, справедлива лише почасти. У словесному мистецтві мова найповніше розкриває свої ресурси, проте виживання й розвиток її залежить передовсім від повноцінного функціонування живих усних форм мовлення. Прекрасна поезія не врятувала мови Провансу, коли її витіснила французька з родинно-побутової сфери.

Хибна абсолютизація ролі «культурного діалекту», як у польській лінгвістичній традиції називають літературну мову, породила на початку минулого століття міф про смерть української мови, в який повірила частина русифікованої української еліти.

Формування літературної мови на той час справді опинилось під загрозою. На кінець XVIII ст. Україну було вже повністю перетворено на провінцію Російської імперії. Для української мови це означало повне витіснення її із суспільно-політичних і освітньо-культурних сфер життя. В адміністративно-урядовій і правничо-судочинній практиці поширилося московське ділове мовлення, що викликало занепад сформованої в XV–XVI ст. староукраїнської ділової мови. Величезного удару завдала духовному життю України русифікація церкви. Переведення на російську мову шкіль-

ної освіти загальмувало розвиток усного мовлення освічених кіл українського суспільства. Відбулось відторгнення від народу його вищої верстви, яка, за нормальних умов розвитку нації, має бути головним носієм і захисником національних цінностей.

Проте живомовні джерела побутування мови лишилися неушкодженими, тому що переважна більшість населення, яку на той час становило селянство, користувалась українською у щоденному спілкуванні. Усна розмовна мова народу – рухливий, постійно оновлюваний і здатний до самоочищення могутній потік, підґрунтя всіх інших мовних різновидів, у тім числі літературного, – була живою. Глибинні шари її лишалися здоровими, неушкодженими і, таким чином, могли виконувати свою роль постійного життєдайного джерела для відновлення верхнього, опрацьованого і нормованого варіанта національної мови.

Сучасна мовна ситуація кардинально відмінна від ситуації початку ХІХ ст. Сьогодні маємо розвинену літературну мову, здатну обслуговувати всі сфери суспільного життя, але у великих міських центрах, включаючи столицю, відсутнє повноцінне побутування живих форм розмовного мовлення.

Для увиразнення нинішніх мовно-культурних проблем можна скористатись поширеним у лінгвістиці образним порівнянням живих форм побутування мови з дикими рослинами, що ростуть у природному середовищі, а літературної мови – з оранжерейною квіткою, що потребує штучно створених умов. Отже, якщо на початку минулого століття перед українським суспільством стояло завдання виплекати оранжерейну рослину, то тепер корінь мовних проблем полягає у потребі відновити природні стихійні форми існування мови. А це завдання незрівнянно важче, тому що воно потребує зміни мовно-психологічних установок маси людей різних соціальних прошарків і різного рівня освіти.

Асиметричний масовий білінгвізм має наслідком не тільки зовнішнє звуження сфери вживання української мови. Він «підточує» її зсередини, створює ґрунт для її внутрішнього

розкладу, активізуючи процеси змішування російської й української мов.

Кожен носій української мови, живучи в російськомовному місті, постійно перебуває під сильним впливом російськомовного оточення. Це породжує явище, яке мовознавці називають інтерференцією – відхиленням від норми і системи однієї мови під впливом іншої.

Загалом інтерференція належить до звичайних явищ розвитку переважної більшості мов, особливо у порубіжних областях, де інтенсивність міжмовних контактів посилюється. Проте, коли стосунки двох мов нерівноправні, коли одна з них загарбує простір іншої, поглинаючи її, однобічна інтерференція переростає у змішування двох мов, що відбувається в усному спілкуванні носіїв мови, яка витісняється. Руйнація її системи пронизує всі мовні рівні – і фонетику, і лексику, і граматику, але, оскільки вплив поглинаючої мови здійснюється передусім через усні форми побутування мови, найсильнішого розкладу зазнають норми вимови.

Українець – мешканець східноукраїнського міста, що розмовляє в родині своєю мовою, за межами дому потрапляє в іномовне оточення і мусить, як у чужій країні, переходити на іншу мову спілкування.

Не випадково Оксана Забужко, аналізуючи в художньому творі власний досвід адаптації до чужого міста, ставить знак рівності між Нью-Йорком і Києвом. Дарма що Нью-Йорк і Київ говорять різними мовами. І в першому, чужому, і в другому, своєму, українець мусить «переключати код», тобто переходити на іншу мову спілкування.

«От чим ще, до речі, паршива чужа країна – набиваються, натрушуються, як пух у ніздрі, напихватні чужинецькі слівця й звороти, заліплюють пори в мозкові, нахабно тиснутья попідруч, навіть коли ти наодинці з собою, – і незчуваєшся, як починаєш балакати «хеф-напів», тобто повторюється те саме, що вдома (вдома? Схаменися, кобіто, – де він, твій дім?), ну, гаразд, у Києві, в Україні – з російською: всякає ззовні, накрапами, зсихається – цементується, і мусиш – або

повсякчас провадити в умі розчисний синхронний переклад, що звучить вимучено й ненатурально, – або ж приноровитися, як усі ми, самим голосом брати чужомовні слова в лапки, класти на них такий собі блазнювато-іронічний притиск як на забуцім-цитати»¹⁰.

За цим принципом введення слів чужої мови в свою Оксана Забужко будує й художній текст цитованого твору. Він насичений неукраїнською лексикою і фразеологією, переважно російською і англійською. Але авторка вводить ці чужорідні вкраплення із зумисним підкресленням їх окремішності, неорганічності у питомій мовній тканині роману.

Літературний прийом створення мовної поліфонії за допомогою широкого використання лексичних елементів домінуючої в постколоніальній реальності мови з одночасним відчуженням від неї і підкресленою опозицією «свого» й «чужого» є ефективним засобом деколонізації масової свідомості. В одній з праць Юрія Шевельова знаходимо цікаве спостереження щодо функції русизмів у прозі Миколи Хвильового: «Справжня причина, чому люди, що досконало опанували українську мову (як Хвильовий), свідомо вдавалися до іронічного вживання русизмів, – потреба заповнити порожнечу на місці українського міського сленгу. За цим також крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать»¹¹.

Поява творів, побудованих на змішаній мовній основі з чітко проведеним протиставленням мов, знаменує творчий пошук виходу з глухого кута кризової мовної ситуації, їх автори – інтелектуали з відкритим типом соціокультурної орієнтації протистоять не тільки нав'язаним колонізатором обивательським стереотипам сприйняття імперської мови й культури як престижнішої. Не меншу небезпеку для по-

¹⁰ *Забужко Оксана*. Польові дослідження з українського сексу. – К., 1996. – С. 30–31.

¹¹ *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці, 1998. – С. 173.

вноцінного розвитку своєї культури вони вбачають у консерватизмі українського літературного середовища, котре конвульсійно відгороджується від світу, міфологізуючи деформовані радянською добою патріархальні культурні цінності, що фактично сприяє збереженню заблокованого стану української культури.

Від зазначеного літературного прийому свідомого змішування лексичних елементів двох мов з чітким підкресленням їх окремішності і конфронтаційного характеру стосунків слід відрізнити тип змішаної мови, що побутує в реальному житті під назвою суржику.

Суржик – це мовна хвороба, що виникає внаслідок намагань носія української мови, переважно вихідця з села, пристосуватись до російськомовного міста. Національну й соціальну природу суржику відображає сам термін, запозичений з сільськогосподарської лексики, де суржик – це «суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші». Перенесене на мовне явище слово позначає змішану мову, суміш з двох мов.

Вживані в побутовому спілкуванні мовні підвиди, утворені з безладної суміші двох мов, виникають, як правило, в колоніальних країнах і мають назву мов-піджинів, а на наступному етапі асиміляції, що виявляється у злитті піджину з мовою колонізаторів, дістають назву креольських мов, або креолів. Один з перших дослідників суржику Тарас Кознарський вважає, що піджини й креольські мови – явища іншого порядку, ніж наш суржик. «...Ні піджин, ні креол не дорівнюють суржикові, – пише він. – Вони формуються здебільшого між істотно відмінними мовами (наприклад, гаїтянсько-французький або ямайсько-англійський креоли) і часто не зрозумілі носіям стандартної панівної мови даної території (мови-суперстрату). Вони формуються в умовах, коли носії підпорядкованої мови (мови-субстрату) неписьменні. Натомість носій суржику (гіпотетично) розуміє і українську, і російську мови (принаймні у найпростішому спілкуванні). Суржик виникає не задля власне «розуміння», а для певних соціальних потреб, пере-

дусім відокремлення від села з його «неотесаною» мовою (українською, діалектом) і перехід у «нормальне» (міське) суспільство з «нормальною» (російською) мовою – ситуація, характерна для радянських часів, але актуальна й тепер»¹².

Однак, незважаючи на відмінність етнолінгвістичних умов виникнення піджинів і креолів у колоніальних країнах Африки й Південно-Східної Азії, сам механізм утворення суржику тотожний процесу піджинізації. Так, за енциклопедичним визначенням мови-піджину, її характеризує лексична база мови-колонізатора із значною модифікацією фонетичної форми слів і спрощенням граматики під впливом рідної мови місцевого населення.

За попереднім дослідженням суржику, що базується, як і розвідка Т. Кознарського, на мові творів Богдана Жолдака, аналогічні риси визначають і суржик як тип змішаної мови. Понад 90% його лексики становлять російські слова, які, однак, вимовляються по-українськи, тобто, як і в піджині, словникову основу суржику становить російська лексика в українській фонетичній модифікації. Крім того, у суржику значно руйнації зазнають граматичні форми української мови, а синтаксичні конструкції деформуються в бік спрощення.

На відміну від «нормальної» мови, суржик не становить стабільної системи. Навіть найменш підвладний змінам граматичний кістяк мови в суржику розхитаний і плинний. А вже фонетичні варіанти слів настільки різняться в індивідуальних проявах, що лишається проблематичною сама можливість встановлення чітких фонетичних характеристик цієї субмови.

У цілому говорити про певні регулярні явища стосовно суржику не доводиться, оскільки плинність належить до головних його типологічних рис. Це перехідний різновид мовлення, в якому руйнується система первинної, вже засвоєної мови, а місце порожніх ланок заповнюють елементи ново засвоюваної мови. Ця скалічена мова українських селян, як

¹² Кознарський Тарас. Нотатки на берегах макабресок // Критика. 1998. – Ч. 5. – С. 24.

в зросійщеному місті змушені пристосовувати рідну говірку до «городської» мови, чи не найвиразніше демонструє досягнення політики «гармонійної» двомовності тоталітарного режиму.

Загалом нівеляція діалектів і звуження їх соціальної бази внаслідок поширення загальнонаціонального мовного стандарту є звичайним явищем сучасного урбанізованого світу, але цей процес має відбуватися в межах однієї мови. Тоді зміщення центра ваги з територіальних діалектів, що відігравали важливу роль бази літературної мови в минулі епохи, на соціальні діалекти різних груп міського населення не порушує розвитку загальнонаціональної мови, а навпаки, стимулює його, активізуючи взаємодію різних форм її побутування.

В Україні ж природний процес взаємодії мови села й міста було перервано у приєднаних до Росії областях ще у XVIII ст. Потужну течію української народної мови на підступах до міста було перекрито, внаслідок чого тут не встиг повноцінно розвинутися міський розмовний варіант української мови, так зване міське койне, що займає проміжну позицію між діалектом і літературною мовою і має здатність легко адаптуватись до розмаїтих і змінних форм економічного і культурного життя нового часу. Натомість в українських містах насаджувалась російська мова, і собі позбавлена на цій території животоків рідного мовного підґрунтя.

Отже, там, у XVIII–XIX ст., слід шукати витoki сучасного протистояння російськомовного міста й україномовного села і, відповідно, формування міщанського погляду на українську мову як «мужицьку», «селянську». По-більшовицькому проведена урбанізація, що забрала життя мільйонів українських селян, задушивши їхній стихійний опір колективізації, поглибила розкол між містом і селом в Україні.

Дослідження суржику дасть можливість розкрити на конкретному матеріалі сам механізм згубного впливу мовної асиміляції на інтелектуальний і моральний стан суспільства, який у загальних рисах охарактеризував ще в 1896 р. великий український мовознавець Олександр Потебня: «Взагалі

денаціоналізація сходиться на погане виховання (підкреслення Потебні. – Л. М.), на моральну хворобу: на неповне користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, на ослаблення енергії думки; на мерзоту запустіння на місці витіснених, але нічим не заступлених форм свідомості; на ослаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, який заміняє лише слабкий зв'язок з чужими; на дезорганізацію суспільства, аморальність, спідлення. Навіть коли ті, хто пригнічує, досить близькі до пригнічуваних, а останні не позбавляються насильством майна і не обертаються у рабство гірших форм, денаціоналізація все ж таки призводить до економічної і розумової залежності і стає джерелом страждань»¹³.

Руйнація структури української мови в індивідуальному мовленні носія суржику поєднується з поверхово засвоєною структурою російської мови, що спричиняє сильне спрощення мови. Як і в піджинах, усі складніші синтаксичні конструкції обох змішуваних мов відкидаються. Оскільки мова і мислення перебувають у нерозривному зв'язку, процес спрощення індивідуального мовлення веде до послаблення енергії думки, про яке писав О. Потебня.

Постійний тиск російськомовного міста негативно впливає і на емоційний стан української людини. Втрата мовної стабільності, усталених норм звичного спілкування, усвідомлення неповноцінності свого пристосованого мовлення пригнічує людину, позбавляє її впевненості у собі у контактах з оточенням, а тривале перебування в стані мовно-культурного шоку робить невпевненість домінантною рисою поведінки особистості. Характерно, що, згідно з передвиборчими опитуваннями, саме суржикомовна частина населення до останнього дня не може визначитися, за кого голосуватиме. Таким чином, спричинена асиметричною двомовністю деформація масової свідомості призводить до непропорційно великого

¹³ Потебня Олександр. Мова. Національність. Денаціоналізація. (Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова). – Нью-Йорк, 1992. – С. 73.

порівняно із стабільними демократичними країнами, кількісного збільшення в Україні тієї частини електорату, яку в політичній термінології прийнято визначати як «болото».

Зросійщена атмосфера великих міст України незмірно поглиблює комплекс провінційності, завжди присутній у підсвідомості вихідця з села або невеликого містечка у початковий період його адаптації в місті. Але якщо в країнах, населення яких об'єднує одна мова спілкування, цей комплекс легко усувається, бо носій місцевої говірки сприймає мову столиці як нормативний варіант своєї мови, то україномовний провінціал не може вважати Київ «своєю» столицею, бо в мовному відношенні Київ становить провінцію Москви – норми спілкування киян диктує Москва. Це дезорієнтує і подвійно відчужує українську провінцію від столиці.

Провінціалізація Києва, здійснена через мовну асиміляцію, найвиразніше виявляється на побутовому рівні масової свідомості. Пригадую, як моя знайома киянка, посварившись з женихом, що був родом з російської глибинки, сердито вигукнула: «Да он же обычный кугут, только этого не видно, потому что он говорит по-русски». Такі характерні реакції виразно засвідчують деформації національної самоідентифікації, що відбулись у психології багатьох київських міщан. Російський провінціал сприймається в цьому середовищі як рівня, тоді як соціальний статус українського провінціала різко занижено, що має й словесний вияв у низці негативно забарвлених «дражників» типу кугут, жлоб, рогуль і под.

Київський (так само харківський або дніпропетровський) обиватель, відгороджений від «рогулів» «культурною», як він вважає, російською мовою, не усвідомлює, що його «культурну» російську мову в її національних центрах – Москві й Петербурзі – і собі сприймають як провінційну балачку, а відтак киянин в очах москвича або петербуржця потрапляє у зневажений розряд тих же «рогулів».

Так витворений у надрах імперії мовний бар'єр між українським містом і селом перетворив міські центри підросійської України, з Києвом включно, у провінцію Москви, ви-

кривив почуття національної ідентичності, що послабило до критичної межі почуття національної гідності й національної солідарності в українському соціумі.

Поширення суржику засвідчує масштаби розгортання мовної хвороби. Протистояти дальшій суржикізації і пов'язаному з нею соціальному приниженню державної мови могло б створення в українських містах впливових осередків, передусім молодіжних, з виключно україномовним спілкуванням, яке б оберігало державну мову від розкладового впливу домінуючої російської. Наявність середовищ одномовців, які б не зазнавали впливу другої мови, є обов'язковою передумовою збереження мови в ситуації масового білінгвізму, на що вказував, зокрема, відомий мовознавець Лев Щерба.

Мова і свідомість

Асиміляція у перекладі з латини означає «уподібнення». Асимілювати народ – це примусити його відмовитися від своєї мови, звичаїв, традиційної культури, тобто змусити його перестати бути собою, уподібнити до народу-колонізатора і, в кінцевій меті, злити з цим народом.

Суть асиміляційного процесу корениться передусім у розмиванні поняття «рідна мова». Згідно з класичним визначенням, «рідна мова» – це материнська мова, перша мова, яку засвоює дитина в родинному спілкуванні. З переходом на іншу мову все ширших верств населення це фундаментальне для духовного життя нації поняття розмивається.

Тактику асимілятора найточніше сформулювала Леся Українка в драматичній поемі «Оргія». Суть діяльності Мецената у завойованій країні – «добром і ласкою примусити всіх видатних чужинців Рим любити. Хто любить – той уподобиться може до любого і тілом, і душею».

«Примусити любити», прийняти чуже як своє – в цьому й полягає мета культурної асиміляції, що здійснюється пере-

дусім через нав'язування своєї мови. Так руйнується основний психологічний механізм колективного самозбереження і самозахисту.

Між національною свідомістю і національною мовою існує тісний зв'язок, і деформації в національному самоусвідомленні спричиняє передусім мовна асиміляція.

Масовий перехід на іншу мову послаблює незримий духовний зв'язок народу із своєю землею. «Я був ірландець, – писав Бернард Шоу у передмові до «П'єс неприємних», – відтак у мене нізвідки було взятися патріотичним почуттям ні до тієї країни, яку я покинув, ні до тієї, що її розорила». Зізнання Бернарда Шоу виразно показує те відчуження від обох культур, почуття порожнечі, що деформує національну свідомість у результаті мовної денаціоналізації. У позиції великого ірландця, що вклав свою творчу енергію в розвиток англійської мови, проглядає й підсвідоме прагнення позбутися дискомфорту почуття роздвоєності між двома націями, зняти з себе моральний тягар зради своїй культурі.

Порушення нормального розвитку країни внаслідок масової денаціоналізації підтверджує й демографічна ситуація в Ірландії. Лише масовим поширенням почуття відчуженості від своєї землі можна пояснити той факт, що Ірландія – чи не єдина в Західній Європі країна, чисельність населення якої постійно зменшується внаслідок масової еміграції. У США ірландців у п'ятеро, а в Канаді втричі більше, ніж на батьківщині.

Ущербну національну самоідентифікацію значної частини української людності породжує не тільки недостатня обізнаність із своїм історичним минулим, а й переважно викривлена мовна ситуація. Це вона масово продукує тип конфліктної мовної свідомості й поширює явище, що в науці називають запозиченим із соціальної психології терміном «ненависть до самого себе» або «самоприниження». Психологічний механізм самоідентифікації з мовною групою, яка домінує, і самоприниження виникає внаслідок підсвідомого зусилля уникнути відповідальності, що падає на кожного представника зневаженої мови. Зворотний бік національного самоприни

ження – це почуття агресивності, що його можуть виявляти денаціоналізовані особи до тих, хто й надалі користується рідною мовою.

Вражаючий приклад зросійщеної холуйської свідомості, що у демонстрації відданості імперській владі намагається перевершити господарів, наводить Юрій Луцький у книзі «Між Гоголем і Шевченком»: «Часом, як це не парадоксально, інтереси України краще обстоювали росіяни в Україні, аніж українці в Росії. Разючу відповідь одержав симпатик України князь Рєпнін, котрий хотів зберегти українські військові формування, від українця князя Кочубея, противника цього наміру: «Хоч я походженням хохол, але я більше росіянин, ніж хто інший і за своїми принципами, і за своїми статками, і за своїми звичками. Моє звання і посада, яку я маю, ставлять мене вище дрібних міркувань; я дивлюся на справи ваших губерній з погляду загальних інтересів нашої країни. Мікроскопічні розрахунки не моя справа»¹⁴.

Укорінений в масовій свідомості українців комплекс малоросійства створює сприятливий ґрунт для підживлення новітніх амбіцій російських політиків, що сподіваються на повернення панівних позицій Росії у пострадянському просторі.

Через деформовану мовну ситуацію Україна, відокремившись від Росії, лишилась у спільному з нею мовнокультурному просторі. Це дало можливість Росії прибрати до рук левину частку масової культури України і через поширення російськомовної преси і електронних засобів масової інформації загальмувати створення масової міської культури на українському ґрунті. Витіснення української преси російською, що відбулося уже в незалежній Україні, ілюструють статистичні дані, наведені в «Україні молодій» від 27 січня 1999 р.: «Якщо у 1991 р. в Україні тільки державною мовою виходило 2,3 мільярда газетних примірників, то через шість років даний показник скоротився до 0,64 мільярда. Тираж україномовних журналів за цей же відтинок часу впав з 81 мільйона до 13,5.

¹⁴ Луцький Юрій. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С. 241–242.

І ще одна цікава деталь. Минулого року в Україні було надруковано лише 50 мільйонів книг, тобто по одному примірнику на душу населення. У Росії даний показник більший у три рази, у Німеччині – у тридцять. Північна сусідка випередила нас у видавничій сфері після того, як держава ввела податкові пільги на книгодрук. Чому наші управлінці не наслідують приклад російських колег, лишається тільки здогадуватися. Звідси бідність пропозиції і неймовірна дорожнеча».

Фактична втрата Україною свого інформаційно-культурного простору становить чи не найбільшу загрозу нашому суверенітету, оскільки в сучасному індустріальному суспільстві засоби масової інформації справляють величезний вплив на формування масової свідомості. Західний дослідник тоталітаризму Карл Фрідріх, характеризуючи основні риси тоталітарного режиму («Це загальнообов'язкова ідеологія, партія, що посилена таємною поліцією і володіє монополією над трьома сферами, за вплив на які в індустріальному суспільстві звичайно йде боротьба»), додає, що основними сферами, які визначають монополію на владу з боку «певної елітарної групи, яка прагне увічнити своє правління, є засоби масової інформації, збройні сили і сфера економіки»¹⁵.

Звернімо увагу – засоби масової інформації політолог ставить на перше місце.

Вразливість нинішньої позиції України у протистоянні з Росією визначає, крім інших факторів, збіг у часі двох різноспрямованих процесів, що відбуваються в суспільстві.

Постання вільної України передбачає одночасний рух у двох напрямках – від колоніальної залежності до самостійності і від ідеологічного «єдномислія» та однопартійної диктатури до ідеологічного й політичного плюралізму. Ми маємо досягти національної солідарності, але звільнитися від спадщини ідеологічної єдності, узгодити інтереси різних

¹⁵ Цит. за: Данілян О. Г. Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах. – Харків, 1998. – С. 9.

соціальних груп шляхом компромісу і водночас відмовитися від тоталітарних стереотипів псевдогармонії, призвичаїтися до законів самоорганізації демократичного суспільства, де конфлікт, дискусія і критика належать до конструктивних чинників, тоді як тоталітарна система нав'язала нам погляд на конфлікт і критику як на деструктивні явища.

Державотворення потребує активізації факторів національної консолідації. Кожен етнос, щоб збудувати повноцінну державу, має утвердити в довіллі оптимально вигідний для себе образ, що створюється через утвердження своїх етнічних цінностей – мови, традицій, історії, міфів, культу героїв. Показовою у цьому зв'язку є історія однієї філологічної фальсифікації, здійсненої з метою пробудження національної свідомості пригнобленого народу. На початку XIX ст. чеський філолог і поет Вацлав Ганка написав дві збірки патріотичних поезій і опублікував їх під назвою Краледворського й Зеленогорського рукописів, видавши їх за пам'ятки старочеської культури. Пізніше вчені з'ясували справжнє походження підробних «пам'яток», але призначену їм місію пробудження в чеському суспільстві почуття національної гордості вони успішно виконали.

Лише створивши власний позитивний образ, народ усвідомлює себе господарем на своїй землі і передає у спадок наступним поколінням національну гідність і солідарність.

Таким чином, державотворчий процес потребує певної міфологізації масової свідомості, активізації патріотичних почуттів, застосування у пропаганді державних цінностей високої риторики. Водночас звільнення суспільства з-під впливу стереотипів догматичного мислення, які систематично нав'язував населенню радянський режим, потребує протилежних заходів, а саме деміфологізації свідомості. Збіг обох процесів у часі значно ускладнив українську ситуацію перехідної доби.

Якщо у балтійських країнах, де імперії не вдалося придушити місцевий патріотизм і розмити колективну національну ідентичність, процеси деколонізації і декомунізації суспіль-

ства відбуваються швидко й успішно, то в Україні внаслідок високого рівня асиміляції населення сходу й півдня рух у обох напрямках заблоковано. Державотворчі завдання у наших умовах ускладнює цілковите знецінення патріотичної риторики, що відбулося за доби тоталітаризму.

На відміну від іншого тоталітарного режиму – фашистського, що відверто формулював свою агресивну антилюдську сутність, більшовизм завжди приховував її за вправною демагогією, словесною грою на загальнолюдських ідеалах і цим, властиво, сфальшував і знецінив усю лексику, вживану у сфері державної пропаганди.

Партійний апарат створив свою мову – специфічний жаргон, що після появи відомого роману Дж. Орвела «1984 рік» дістала назву новомови. Визначальна риса її – антикомунікативність. Вона не призначена для спілкування, не передбачає обміну думками, дискусії, роздумів. Це мова, якою авторитарна влада, впевнена у власній безпомилковості й неконтрольованому праві нав'язувати іншим свою «єдино правильну» ідеологію, диктувала соціуму всі норми суспільної поведінки.

Компартійна мова дуже далека від нормальної людської мови. Вона не виконує функції спілкування, не подає інформації, не виражає конкретних реальностей. Це радше словесний ритуальний обряд, позбавлені реального смислу шаманські заклинання. Той набір стереотипних фраз, який день у день повторювався у передових статтях радянських газет і журналів, мав суто декларативний характер.

Лицемірство радянської політичної мови полягало в тому, що вона широко експлуатувала традиційну лексику на позначення загальнолюдських цінностей. Партійні вожді полюбили маніпулювати словами з родинної сфери – найбільший тиран ХХ ст. називався «батьком народу», російський народ був для всіх інших «старшим братом», комуністична партія іменувала себе «рідною».

Найулюбленішою фігурою компартійних текстів був народ: «героїчний радянський народ», «згуртований радян-

ський народ», «відданий рідній партії радянський народ». Народ нищили, присягаючи при цьому його ж таки іменем. (Цю програму більшовиків пророко передбачив Достоевський в образі Семінариста, що так виповів своє кредо: «Усунути народ... винищити народ, скоротити його, мовчати його примусити»). Та варто уважніше придивитися до семантики слів і формул, поширених у радянській ідеологічній та адміністративно-діловій сферах, – і нелюдське антинародне обличчя системи окреслиться дуже виразно. Прикладів можна навести безліч. З армії звільняли з формулюванням: «Звільнений за неможливістю дальшого використання», теоретики-гуманітарії завдання мистецтва вбачали в тому, щоб «підготувати такий людський матеріал, який був би здатним до дальшого розвитку в бажаному напрямі» (Б. Арватов), за погромної кампанії 1949 р. О. Корнійчук висловлювався в такий спосіб: «Я дуже радий, що у нас теж почалася прополка».

Автори таких текстів не мали на меті звертання до людей, вони не сприймали іншу людину як рівну собі особистість, це був лише об'єкт для використання. Партійні чиновники, що звикали до такої мови, втрачали здатність розуміти інших людей.

На Україні компартійна новомова набула ще потворніших форм, оскільки вона повністю калькувала російську, знецінюючи у такий спосіб уже не тільки слова, а й мову як таку. Український варіант радянської новомови добре охарактеризував Леонід Кіпніс: «У нас під осміювання з великоруського боку масово підпадають два об'єкти, дві мішені: 1. Суржик позбавлених мови робітників простої праці; 2. Явище, яке я називаю «ДУ – мова», тобто «Для українців – мова». Це версія української мови, створена працівниками засобів масової комунікації на догоду начальству, щоб обслуговувати частину агітпропсистеми, що зображувала «УРСР» і українську культуру. Визначальний фактор: ні начальство, ні самі ці працівники ні між собою, ні у своїх родинях не говорили, як правило, ні по-українському, ні, тим паче, на цій версії, бо нею говорити незручно. Вони створювали її не для себе,

а буцімто піклуючись про нас. Епіграфом до цієї операції можуть слугувати слова (Постишева?): «Ми будемо робити українську культуру без українців». Фактичне призначення цієї версії мови – показувати свою слабкість при зіставленні з великоруською мовою – своїм першоджерелом»¹⁶.

У відкритому суспільстві радянська новомова як політичний стиль наказу й диктату не може мати успіху. Мова політики орієнтована тут на спілкування з людьми, на порозуміння. У демократичних державах влада не наказує, а веде діалог з суспільством, прагне узгодити шляхом компромісу інтереси різних соціальних груп, що нерідко конфліктують між собою.

Для українських політиків дуже важливо в сучасних умовах перейти на новий стиль офіційної мови, очистити її від авторитарності, від смислового знецінення, знайти живі, справжні слова. Натомість влада лишається в руках колишньої партноменклатури, нездатної перейти на мову діалогу.

На жаль, не звільнились від стилю радянського офіціозу й чимало тих політиків, особливо з колишніх партійних працівників і секретарів партійних організацій, що нині називають себе українськими патріотами. Однак їхній патріотизм досить специфічний. Такі патріоти пишуть промови й гасла за звичними схемами радянської пропаганди, лише підставляючи слово «Україна» на місце колишньої найуживанішої аббревіатури «КПРС». І хоча в нинішніх своїх промовах наші патріоти, можливо, не лицемірять, бо ж любити свою країну природніше, ніж любити «аванґард пролетаріату», сам стиль галасливого і нав'язливого патріотизму надто нагадує людям остогидлу пропаганду радянської доби.

Тоталітарний канон патріотичної агітації, що цілковито ігнорує зворотний зв'язок, значно полегшив орієнтованим на Москву засобам масової інформації справу дискредитації національної ідеї.

¹⁶ Науменко І. М., Кіпніс Л. І., Прокопенко І. Г. Вступ до соціоекології (Екологія людського суспільства). – К., 1995. – С. 166–167.

Вацлаву Гавелу належать відомі слова: «У демократії є свої недоліки: вона дуже зв'язує руки тим, хто її поважає, а тим, хто не поважає, – дозволяє майже все».

У суспільстві, яке щойно вийшло з тоталітарної тюрми і в якому більшість прагне вільніших форм життя, але не має чітких національних орієнтирів, для компрометації національних цінностей достатньо ототожнити їх з тоталітарними. У перший же рік української незалежності в російськомовній пресі набув поширення ефектний журналістський прийом порівняння національної символіки з комуністичною. Шпальти російськомовних газет зарясніли фразами на кшталт: «Новый этап нашей истории знаменует полную потерю надежд на лидерство в ближайшее время красных «инженеров человеческих душ» и почти такой же крах надежд, по крайней мере на то же время, «инженеров желто-голубых». Ефектність метафоричного переносу підсилювало те, що першим президентом країни був колишній партійний ідеолог, а офіційна пропаганда не виробила нового політичного словника. Однак і це не давало підстав для порівняння національних цінностей з комуністичними, тому що таке порівняння ставить знак рівності між справжнім і фальшивим і розводить національне і демократичне по різні боки барикад. Властиво, виникає питання: а під який прапор мала б перейти Україна після відмови від червоного: чи не під триколірний?

Російськомовні засоби масової інформації лишаються в полоні вчорашніх догм тоталітарної пропаганди, яка наполегливо й методично нав'язувала масовій свідомості ототожнення національних цінностей з націоналістичними у більшовицькому розумінні цього слова. На рівні пересічної свідомості русифікованого українця стійкість цього стереотипу виявляється у реакціях, подібних до відомого звинувачення Василя Стуса з боку одного із свідків на судовому процесі: «Я знал, что Стус националист, потому что он всегда говорит по-украински».

На жаль, такі хворобливі ментальні деформації демонструє не тільки люмпен, котрий під час виборчих кампаній

пише на агітаційних плакатах кандидатів від Руху «бандери». Подібне сприйняття української мови як мови «націоналістичної» лишається впливовим і в середовищі працівників засобів масової інформації. Показовим у цьому плані є виступ на міжнародній науковій конференції, присвяченій проблемі утвердження державної мови, Ігоря Слісаренка, ведучого теленовин популярної студії «Один плюс один». Позицію журналіста задекларовано уже в назві виступу «Державна мова як знаряддя контролю владою засобів масової інформації в Україні». Як вважає Ігор Слісаренко, «контроль над засобами масової інформації є одним з головних елементів політичної легітимізації правлячої еліти в Україні. Взята нею на озброєння ідеологія національного державотворення забезпечує влада моральне виправдання для такого контролю. Фактор мови цій націоналістичній ідеології відіграє навіть вагомішу роль, ніж етнічна приналежність»¹⁷.

Таким чином, обстоюючи не свободу слова, як він сам, очевидно, вважає, а свободу мови мас-медіа, І. Слісаренко припускається вельми симптоматичної логічної хиби. Адже якщо вважати українську мову репресивним органом контролю засобів масової інформації, то таку ж функцію слід визнати і за російською мовою з тією суттєвою різницею, що її використовує як орган контролю не українська, а російська влада. То що врешті-решт обстоює «ліберал» Ігор Слісаренко?

Російськомовна преса жодною мірою не справдила найкращих сподівань деяких українських інтелігентів на те, що вона стане ефективнішим засобом обстоювання й пропаганди української історії й культури серед російськомовного населення, ніж україномовні засоби масової інформації. І російська преса, і преса, що видається в Україні російською мовою, за рідкісними винятками, використовує свободу

¹⁷ Слісаренко Ігор. Державна мова як знаряддя контролю владою засобів масової інформації в Україні // Проблеми утвердження функціонування державної мови в Україні (Матеріали міжнародної наукової конференції 28–29 листопада 1996 р.). – К., 1998. – С. 85.

слова з протилежною метою – для доведення престижності російської культури і меншовартісності української.

На відміну від українських ЗМІ, що для пропаганди українських національних цінностей застосовують переважно малоефективну після тоталітарної доби високу риторику, журналісти російськомовних ЗМІ вправно володіють методами непрямой пропаганди російської культури й дискредитації української. Так, ефективним засобом компрометації в масовій свідомості української історії й культури є створення асоціативного зв'язку їх з найбільш одіозними постатями і культовими явищами тоталітарної доби.

Прикладів можна навести багато. Ось один з них. Статтю про історію об'єднання України, опубліковану в «Киевских ведомостях» (13 березня 1998 р.), О. Бузина і Я. Тинченко називають «Радянський Бісмарк, який об'єднав Україну залізом і кров'ю». Якби не Сталін, роз'яснюють читачам автори статті, недолугі українці ніколи б не спромоглися об'єднатися, та й саме їхнє об'єднання лишається проблематичним, бо територіально вони завжди поділялись на різні політичні (!) табори. Наведемо хоча б такий фрагмент із статті: «Ідеологією часів Сталіна було викоренено такі історичні поняття, як Галичина й Наддніпрянина, Південно-Західний край і Донецько-Криворізький регіон. Ці поняття завжди поділяли українців на різні політичні табори. Як би абсурдно й парадоксально це не звучало, але грузин і радянський диктатор Йосиф Сталін зробив те, чого не змогли зробити українці за все своє існування, – реально, а не на папері об'єднати країну, у якій вони жили».

Сторінки, відведені на огляд культури, у російськомовних газетах заповнює інформація про події культурного життя чужих країн, де домінує, звичайно, Росія. Все, що з'являється в українській культурі, коментується тут як бездарне, не варте уваги, вторинне щодо великоросійської культури. Так, мистецтвознавець І. Розумний у рецензії на одну з популярних музичних програм телестудії «Один плюс один» пише: «Повірте, Ірині Білик аж надто далеко до Ірини Аллегрової,

Олександр Пономарьову – до Філіпа Киркорова, Наталі Могилевській – до Наташі Корольової, Андрію Миколайчуку – до Ігоря Ніколаєва, а ведучому, Олександрю Ягольнику, – до Івана Демидова (список можна й продовжити). Невже не вистачило фантазії придумати хоча б іншу назву, щоб вкотре не нагадувати глядачеві про те, як нашої доморощеної естради далеко до російської? Думаю, зі мною багато хто погодиться: ви вкотре примусили нас відчутися себе провінціалами («Киевские ведомости», 10 січня 1997 р.). Показово, що, звинувачуючи українську естраду у провінційності, київський мистецтвознавець демонструє глибоку провінціалізацію власного світосприйняття, в якому Москва становить центр світобудови.

Цікаво простежити, як різко в цій же пресі міняється стильова тональність рецензій на українські і російські твори. Так, на одній сторінці «Киевских ведомостей» (18 січня 1997 р.) огляд українських творів на історичну тематику насичено такою лексикою: «строчат, как под диктовку», «доводить до одури читателей», «чувствует себя дьячком в храме, им которому – Украина» і под., рецензія ж на новий роман російського письменника «Бандитский Петербург» починається так: «Еще бы неинтересно... После Петербурга Пушкина Достоевского в сокровищницу наших душ войдет Петербург Горбатого и Кости-Могилы».

Аналогічну мету доведення неповноцінності українців нації й нікчемності створеної ними культури переслідує й пародіювання української класики на сторінках тих же «Киевских ведомостей». І тут популярний у відкритому суспільстві жанр сміхової пародії використовується як нечесний прийом для дискредитації всієї української літератури.

У демократичній культурі кожен високомистецький твір у тім числі класичний, може стати об'єктом травестії. У комедійному ключі можуть подаватися й факти біографії великих людей. Сміхове обігрування твору високого мистецтва наближає його до широкої аудиторії і переводить у явище популярної культури. Твори такого жанру почали з'являтися і

сучасній українській літературі, наприклад «Дзеньки-бреньки» Володимира Даниленка, опубліковані у книжці «Опудало» (К., 1997), або дотепна імітація листування Т. Шевченка з П. Кулішем «Кохайтеся, чорнобриві», опублікована в харківському журналі «Гігієна»¹⁸.

Цілком інше призначення має пародійне обігрування українських класиків у російськомовній пресі. Опублікована в «Киевских ведомостях» (18 січня 1997 р.) пародія О. Бузини на Шевченка – це не літературна забава, що вводить високий образ у сміховий контекст, не літературна гра з класиком. Сміх Бузини продиктовано бажанням знищити об'єкт пародіювання. «Сокровищницю» його душі вщерть заповнив Петербург Горбатого і Кості-Могили. Може, є там трохи місця й Пушкінові з Достоєвським, але Шевченкові в цій «сокровищниці» місця немає. Шевченко був Петербургові чужий. Чужий він і Олесеві Бузині.

Бездарна пародія Бузини може стати, проте, вдячним матеріалом для психоаналітика, оскільки в ній виразно проглядає проекція авторової ущербної свідомості на пародійований образ. У одній з телепередач Бузина висловлювався про Шевченка в такий спосіб: «він полюбляв страждати в солдатській неволі». Саме таким, «полюбляючим страждати» холуєм зображено в пародії поета на засланні, де він тільки те й робить, що малює «пару-тройку голых барышень для дембельских альбомов» і з страху перед фельдфебелем пише лозунг «Слава самодержавию!» до дня царських іменин.

До речі, голі баришні, що їх полюбляв малювати бузиновий Шевченко, як і бузинове «відкриття» щодо приналежності Лесі Українки до сексменшин, – далеко не невинна гра такої собі розкутої уяви на любові публіки до сенсацій. Навіть у найвільнішому суспільстві, не кажучи вже про закомплексоване десятиліттями ханжества пострадянське, сексуальні збоченства завжди викликають у більшості людей огиду. Саме тому в часи Брежнєва–Щербицького, коли після засу-

¹⁸ Передруковано в газеті «Література Плюс», червень 1998 р.

дження культу Сталіна трафаретний ярлик «ворог народу» вже не впливав на масову свідомість, КГБ розробило нову технологію звинувачення вільнодумців. У 70-х роках, поряд з політичними арештами, країною прокотилась хвиля арештів із звинуваченням у спробі згвалтування. Справи фабрикавалися надзвичайно просто. До приреченого на ув'язнення дисидента підходила на вулиці молода енергійна особа кидалась йому на шию і, шматуючи на собі сукню, кричала «Гвалтують!» Тут же відкілясь виринали стражі порядку – чоловік одержував відповідний термін ув'язнення¹⁹.

У випадку з Б. Антоненком-Давидовичем, до якого, враховуючи його вік і слабе здоров'я, застосувати таку методу не випадало, подібну провокацію вчинили з його сином, щойно той досяг повноліття, і загубили молоду людину лише заради того, щоб зробити у батька черговий трус і опублікувати в газеті огидний компромат на всю родину (див. «Літературна Україна», 13 липня 1973 р.).

Нинішній стиль введення імен українських класиків у сексуальні контексти походить, скоріш за все, з тієї ж опери. Адже саме тепер маємо нарешті можливості відкрити їхню творчість у всій її красі і величі. Тому й поспішають малоросійські апологети великоросійського шовінізму облили брудом великі імена, щоб обмежити силу впливу їхнього слова звільненого з кайданів догматичного тлумачення.

Отже, розпізнати «почерк» деяких київських великотиражних, добре кимось фінансованих газет доволі легко. Та це й не дивно. Заснував ті ж «Киевские ведомости» вихованець Московського ГРУ Сергій Кичигін, та й колишній головний редактор газети Олександр Швець, що після «Киевских ведомостей» зробив популярними на різного роду сенсаційні ще дві газети – «Всеукраинские ведомости» і «Факты», також свого часу не пас задніх у загоні борців з «українськими буржуазними націоналістами».

¹⁹ Див.: *Марченко Валерій*. Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С. 351–352.

Таким чином, конфліктна двомовна-двокультурна ситуація, а також неспроможність суспільства звільнити засоби масової інформації з-під впливу колишніх бійців ідеологічного фронту заблокували як процес деколонізації, так і процес декомунізації країни, бо тільки справжня, а не контрольована колишніми співробітниками КГБ свобода слова здатна відкрити шлях до порозуміння україномовного населення з російськомовним.

Від доби тривалої русифікації значна частина українського соціуму успадкувала не тільки комплекс меншовартості своєї мови і культури, що часом приймає й агресивні форми ворожості до неї. Слід сказати й про нездорові психологічні наслідки, які провокує синдром «чужого у своїй країні» в середовищі свідомого українства. Адже українська людина, що оберігає природне право говорити своєю мовою у своїй державі, мусить щоденно у найрізноманітніших ситуаціях міського спілкування протистояти тисковій оточення і переживати в той чи інший спосіб почуття відторгнення більшістю.

Особливо гостро постає в русифікованих містах проблема мовного вибору в родинному вихованні дітей. Гіркі почуття батьків, що спостерігають, як україномовне виховання обмежує їхню дитину у контактах з іншими дітьми, описав Микола Рябчук в одному з листів до журналу «Кур'єр Кривбасу». Цікавою в психологічному плані є й особиста реакція Миколи Рябчука на деформацію міжгрупових стосунків у двомовному соціумі. «І все ж я чую певну провину перед дитиною, – пише Микола Рябчук, – яку мимоволі вплутав у свою українськість, як у спадкову хворобу, а ще більше – перед її ровесницями з родин учорашніх колгоспників, а нинішніх двірників, міліціонерів та заводських чорноробів, для яких українська мова – не вияв «лічності» (бо й де та «лічність»!), а лиш зайвий баласт, неприємне нагадування про «жлобство», «когутство», «рогульство». Словом – про соціальну, а не пиш мовно-культурну другосортність. Я не знаю, як зробити для них цей світ толерантнішим і комфортнішим»²⁰.

²⁰ Кур'єр Кривбасу. – 1997, грудень. – С. 165.

У цитованому листі окреслено основні соціальні групи киян, що зберігають україномовне спілкування у зросійщеному місті. До першої, кількісно більшої групи належать вчорашні селяни, які переїхали до Києва і працюють переважно на малопрестижних роботах. Ця група не виявляє мовної стійкості, оскільки підсвідомо пов'язує свій низький соціальний статус із мовною відокремленістю від міської більшості. В намаганнях пристосуватися до міста ця група утворює основну соціальну базу суржикомовної частини населення. Тут нерідко можна спостерігати, як подружжя, що між собою говорить по-українському, у спілкуванні з дітьми намагається перейти на «городську» мову. У свідомості молодшого покоління українська мова батьків асоціюється з їхнім низьким соціальним статусом, тому воно швидко асимілюється.

Друга соціальна група україномовних киян – це інтелігенція, переважно гуманітарна, що належить до свідомих носіїв української мови.

Однак її малочисельність і мовно-культурна ізоляваність у російськомовних містах викликає у її представників почуття відчуження й безсилля, що також тягне за собою різного роду комплекси. Можна зауважити принагідно, що у цитованому вище уривкові з листа Миколи Рябчука проглядає комплекс вини – і перед власною дитиною, і перед тими ж непристосованими до іномовного міста вчорашніми селянами. Як освічений інтелектуал Микола Рябчук свідомої власної відповідальності за долю своєї мови й культури, тому гостро переживає почуття безсилля перед загрозою розкрученого маховика русифікації, який швидко поглинає і ту соціальну меншість, що є стихійним носієм національної ідентичності.

Поширення комплексу «без вини винних» серед української еліти, що його провокує нездорова мовно-культурна атмосфера країни, належить до за давних хвороб українського соціуму. Про це свідчить, зокрема, цікавий лист Лесі Українки від 26 березня 1903 р. до Михайла Кривинюка чоловіка її сестри Ольги, з яким письменницю пов'язували

стосунки взаємної поваги і приязні. До порад, що їх Леся Українка дає зятеві, не зайве дослухатись і сьогодні:

«Варто б, на мою думку, покинути ту форму доказу: «Що ж я винен, що я українець? Хоч би й хотів, то я не вмію бути іншим». Для недержавного народу се самоприниження зовсім зайве, бо нагадує «рабий язук», та й приклад української інтелігенції показує, що українець зовсім таки вміє бути неукраїнцем, коли схоче (різниця в акценті і маленьке «закидання» по-українськи річ, властиве, пуста). Тоді тільки починається справді вільна, не шовіністична, але й не «рабья» національна психологія, коли чоловік каже: я може б і вмів бути іншим, але не хочу і не потребую, бо я хоч і не ліпший, так зате й не гірший від інших, принаймні від тих, що хотять мене на свій лад перестановити. Приймайте мене таким, як я є, і тим, ким я сам хочу бути, не ваше діло вибирати мені мову і звичаї. Моя мова мужицька? Так і всі мови мужицькі, а пани скрізь намагаються говорити по-чужому, аби не так, як свої мужики говорять: московські пани хотять говорити по-французьки і донедавна так і говорили, а по-московськи часто й читати не вміли, бо то було для них «простонародное наречие». Такий спосіб доказів заміряю я вживати скрізь, де буде треба, і хотіла б знати, наскільки Ви з тим згоджуєтесь»²¹.

²¹ Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 678.

Роздвоєна душа: Микола Гоголь

Приховану драму роздвоєння національного самоусвідомлення, безперечно, переживав Микола Гоголь – українець, якому судилося стати великим російським письменником.

«Сам не знаю, яка у мене душа, – писав Микола Гоголь, хохлацька чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не надав переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ні росіянинові перед малоросіянином».

Природно, що в українському суспільстві постать Гоголя викликала суперечливі почуття, і дискусія навколо питання про те, був він «зрадником» чи «жертвою», не вщухають досі сьогодні. Якщо сучасники письменника, зокрема П. Куліш, знаходили виправдувальні мотиви Гоголевого вибору російської мови і навіть схвально оцінювали його, то наступні покоління діячів української культури (І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Є. Маланюк, У. Самчук та ін.) винесли йому суворий присуд.

У статті «Сьогочасне літературне прямування» І. Нечуй-Левицький пише: «Гоголева муза таки добре нашкодила українській літературі: вона одвернула од України чимало

української інтелігентної публіки та письменних українців, одвернула їх увагу од щиро української національної та народної літератури і ввігнала їм у голову ту ідею, що Україна й справді може жити однією загальною літературою з Великоросією. Великороси показують нам пальцем на Гоголя, як на взорець, коли тільки в нас заворушиться українська література на народній мові, показують пальцем, що українські письменники повинні йти слідком за Гоголем, що Шевченко то поет народний та й годі, що народна література інша річ, а література для вищої верстви – то знов інша річ і повинна писатись великоруською мовою; що Гоголь як високий талант міг знайти для себе широкий простір тільки на Великій Русі... неначе, бач, на Україні не знайшлось би ні Коробочок, ні Манілових, ні Собакевичів!»

Такої ж думки дотримувався І. Франко. Ще жорсткішу оцінку російськомовній діяльності великого земляка дав Є. Маланюк, поставивши Гоголя в ряд ідеологів «малоросійства» – українського політичного конформізму.

Попри всю суворість цього присуду, українські письменники, що поклали талант, подвижницьку працю й саме життя на вітвар національної ідеї, мали на нього право. Історична несправедливість, насильство, що його виявляє один народ щодо іншого, виключає можливість гармонізації стосунків між ними. Умови протистояння двох національних колективів позбавляють особу, належну до гноблених, морального права на вільний вибір між «своїми» і «чужими». Вибір останнього, чим би він не мотивувався, неминуче несе на собі тавро морального переступу, зради. І ніхто інший, як сам Гоголь дав в образі долі Андрія Бульби, котрий загинув від руки рідного батька, безсмертне художнє втілення трагічної приреченості особи, яка в час національно-визвольних змагань нехтує колективним обов'язком боротьби за національне визволення заради свободи особистого вибору.

Віддавши свій талант на розбудову російської літературної мови, Гоголь не тільки позбавив рідний край одного з найбільших його геніїв. Невільно він своєю діяльністю

зміцнював «общерусский язык» – головне знаряддя русифікації власного народу, його духовного знекровлення. Якби шляхом Гоголя пішла вся творча еліта України, українську мову було б де-факто зведено на рівень діалекту, а нація, позбавлена головної консолідуючої сили – загальнонародної літературної мови, не змогла б протистояти загрозі тотального мовно-культурного поглинання імперським Молохом. І все ж на суді історії той, хто був найбільшим у когорті «блудних синів України», має право на захист.

Мовна дилема, що постала перед Гоголем на початку його літературної діяльності, була значно складнішою для розв'язання її на користь української мови, ніж це здавалось українським письменникам пізнішої доби. Оцінюючи вибір Гоголя з позицій сучасного рівня лінгвістичних знань, можна стверджувати, що його зумовив не так суб'єктивний фактор більшої відданості письменника російській мові, як об'єктивні умови її кращої на той час літературної опрацьованості. Слід врахувати, що на початок XIX ст., коли українське суспільство під важким пресом асиміляції робило перші спроби формування нової літературної мови, російська загальнонаціональна мова вже пройшла майже двохсотлітній етап свого становлення й фактично ввійшла в його завершальну стадію. Приєднавши Україну і перенісши культово-релігійний центр православ'я до Москви, Росія повністю привласнила собі писемну спадщину Київської Русі. Подібно до латини котра, поряд із живими народними мовами, була писемною базою нових європейських літературних мов у добу переходу від середньовічних до новітніх культур секуляризованого типу, церковнослов'янська мова стала тим фундаментом на якому зроста літературна мова російської нації. Таким чином, російська літературна мова скористалась і багатим уже сформованим словником на позначення абстрактних понять, і низкою готових морфологічних і синтаксичних засобів писемної мови, що значно полегшило й прискорило процес формування нової літературної мови. Після реформ Петра ці процеси позначились додатковим впливом європейського

культурного досвіду. Європеїзація Росії сприяла жанровій розбудові російської літератури шляхом запозичення нових літературних форм. Усе XVIII ст. в Росії минуло під знаком інтенсивної культурної праці над формуванням літературної мови.

Натомість в Україні XVIII ст. – це доба наступу на автономію краю, його посилення русифікація і провінціалізація. Як ми вже зазначали, русифікація України створила поважні бар'єри на шляху становлення української літературної мови як вищого опрацьованого загальнонаціонального мовного типу. Зазначені причини не могли не загальмувати процеси її творення, які почались майже на два століття пізніше від початків формування російської літературної мови. Функціональна неповнота мови різко обмежила її вихідну базу. У зв'язку з тим, що писемні джерела давньоруської доби перейшли у власність російської мови, а старі літературні мови, котрі побутували в Україні у XVI–XVII ст., – слов'яно-руська (українізована форма церковнослов'янської мови) і проста (книжна українська мова), – вийшли з ужитку, нова українська літературна могла спиратися лише на усномовні джерела – народнорозмовне мовлення і фольклор. І якщо для поетичної мови із властивою їй економністю образно-виражальних засобів ця база, передусім завдяки образному й мовно-стильовому багатству українського фольклору, виявилась достатньою, то для розбудови прозових жанрів, які перебувають у значно більшій залежності від стильового розмаїття й опрацьованості мовних ресурсів, обмеження вихідної бази уснорозмовними варіантами стало очевидним гальмом. Оскільки освічені верстви українського люду користувались розмовною російською мовою, єдиним повноцінним матеріалом, з яким міг працювати український прозаїк першої половини XIX ст., була селянська говірка.

Мало пройти ще не одне десятиліття, поки українська літературна мова виробила достатній лексичний запас на позначення абстрактних понятійних рядів, мовні засоби творення високого стилю, хоча відсутність таких важливих для розвитку літератури усномовних різновидів, як мовлення

освічених верств і міське койне, а також штучне обмеження української писемної культури рамками художньої літератури гальмували розвиток прози протягом усього XIX ст.

Звинувачення Гоголя у зраді рідної мови виходять з поширеного уявлення, котре абсолютизує владу письменника над словом. Але влада ця не є безмежною. Існує певна взаємозалежність у стосунках митця із словом, і реалізація його творчих можливостей значною мірою залежить від самої мови, від її фактури (якщо можна так висловитись), ступеня її культурної опрацьованості, стильової розвиненості.

Жоден письменник не міг створити українське мовлення вищої верстви, якщо вона сама його не виробила. Можна звичайно, послатись на літературну практику Л. Толстого який з метою адекватної передачі мовлення російських аристократів вводив до тексту романів репліки й діалоги французькою мовою. Але такі чужорідні введення не руйнують мовної автентичності тексту тільки в тому випадку, коли їм протистоїть повновартісна питома авторська мова. За умов неопрацьованості української літературної мови на початку XIX ст. письменник був позбавлений можливості використати подібний спосіб побудови тексту.

Слід врахувати й стилістичні уподобання Гоголя, зокрема його схильність до своєрідної художньої гри на перепадах мовно-стильової тональності тексту, переходах від піднесеної патетики до іронічної, зумисне заземленої манери опису. Варто згадати в цьому зв'язку й цікаве спостереження про те, що літературним геніям властиво користуватися готовими мовними формами, тоді як власне мовотворчістю займаються менш обдаровані письменники: «З народженням і повторенням нових форм справа є складнішою: генії, як правило, не винаходили нові, а синтезували накопичене до них. У Марлінського й Одоєвського винаходів у слові більше ніж у Пушкіна, Лермонтова й Гоголя, що їхніми винаходами скористались»²².

²² Битов А. Близкое ретро, или Комментарий к общеизвестному. – Новый мир. – 1989. – № 4. – С. 161.

Отже, питання мовного вибору, яке постало перед Гоголем на початку його діяльності, варто формулювати в дещо іншій площині, ніж це переважно робилося. Вибір між російською і українською мовами означав для письменника вибір між повнотою й частковістю творчої реалізації в слові. Гоголеву «зраду» породила історична окраденість української культури, її пригнічений стан, що позбавляв письменника можливості ширшого розкриття його мистецького дару слова. І сама надзвичайність, унікальність цього дару змусила його звернутись до тієї мови, котра внаслідок вищого на той час рівня літературної опрацьованості давала йому необхідну для творчого самовияву повноту мовного матеріалу з уже сформованою стильовою диференціацією²³.

Вибір Гоголя зіграв двоїсту роль у його житті й творчості. З одного боку, він сприяв повному розкриттю письменника як геніального майстра художнього слова. Він же, однак, зумовив конфліктний характер Гоголевого національного самоусвідомлення, що стало, імовірно, однією з причин його творчої кризи.

Епістолярна й публіцистична спадщина письменника містить багато свідчень його прагнення гармонізувати конфліктне національне самоусвідомлення, зняти душевну роздвоєність, поєднавши обидві присутні в ньому душі почуття любові до обох націй. Але після уважного прочитання листів Гоголя лишається враження, що, попри палке бажання письменника почуватися росіянином і полюбити Росію як свою другу батьківщину, йому це так і не вдалося. Гоголь завжди відчував себе в Росії чужинцем і постійно тікав від неї, знайшовши навіть «теоретичне» обґрунтування мотивів своєї

²³ Хоча, безперечно, до мовного вибору Гоголя могли додаватися й інші мотиви. Як зазначає Ю. Луцький, «писати мовою, яка повсюдно вважалася «південноросійським наріччям», – це не могло привабити нікого, хто хотів бути широко знаним і кваліфіковано оціненим. Тимто спокуса ввійти в російський літературний простір брала гору» (Луцький Юрій. Між Гоголем і Шевченком. – С. 109).

втечі: «Письменник сучасний, письменник звичаїв має бути подалі від своєї батьківщини».

Але найповніше неприйняття Росії, почуття відчуження від неї виявилось, безперечно, у художній творчості Гоголя. Уже центральний у «Мертвих душах» мотив дороги можна трактувати, з-поміж іншого, і як художню реалізацію захованого в глибинах підсвідомості стихійного прагнення втечі, яке викликала Росія в Гоголя. Класичне втілення мотиву дороги знайдено, як відомо, у фіналі твору в образі Русі-тройки, що його всі ми виучували на шкільній лаві як художній зразок Гоголевої любові до Росії й віри у її велике майбуття. Проте при уважному прочитанні цей образ набуває дещо іншого окреслень, доволі далеких від зазначеного оптимістично-райдужного у своїй прямолінійності трактування. У всякому разі певний дисонанс у загальну піднесено-патетичну тональність уривка вносять такі слова, як «что-то страшное заключено в сем быстром мельканье, где не успеваает означиться пропадающий предмет» або «что значит это наводящее ужас движение?», і головне, заключні рядки уривка, які фактично лишають головне питання без відповіді: «Русь куда ж несешься ты? Дай ответ. Не дает ответа».

Ніколи не почувався Гоголь «своїм» і в колі російської аристократії, у петербурзьких і московських великосвітських салонах, хоч там були люди, котрі щиро шанували письменника і захоплювались його талантом. Здається, єдиним серед росіян, кого Гоголь справді щиро любив, був Пушкін, і в його побожному ставленні до російського поета можна вбачати не лише потяг до генія, спорідненої душі, але й тугу за недосяжним для Гоголя ідеалом творчої і душевної гармонії, який втілювала особистість Пушкіна. Але і в стосунках Гоголя з Пушкіним відомий принаймні один промовистий епізод непорозуміння, що показує, яка прірва існувала між природним патріотизмом Пушкіна і силуваними Гоголевими намаганнями сприймати Росію як батьківщину. Цей епізод описує Гоголь у «Вибраному з листування з друзями»:

«...коли я почав читати Пушкіну перші глави з «Мертвих душ», у тому вигляді, як вони були раніше, то Пушкін, який завжди сміявся при моєму читанні (він же був охочий до сміху), почав потроху ставати все похмурішим і похмурішим, і нарешті зробився зовсім понурим. Коли ж читання закінчилось, він промовив голосом туги: «Боже, якою сумною є наша Росія!» Мене це вразило. Пушкін, котрий так знав Росію, не помітив, що все це карикатура і моя власна вигадка!»

Цей епізод показує й те, що Гоголь не усвідомлював до кінця, до «дна» глибину своєї відчуженості від Росії, свою органічну неспромогу полюбити її. Він був щиро переконаний, що його «Мертві душі» – лише карикатура, що він створить другу «справжню» книгу про російську дійсність, котру заповнить не нікчемними пошляками, а високими героями.

У суперечностях творчих задумів Гоголя, його духовного устремління до високих епічних жанрів на зразок «Божественної комедії» і дійсними плодами його творчої уяви, що реалізувалась у «Мертвих душах» у формі меніппової сатири, Михайло Бахтін вбачав одну з причин трагедії Гоголя: «Перейти з пекла з тими ж людьми і в тому ж творі в чистилище і рай йому не могло вдатися: безперервного переходу бути не могло. Трагедія Гоголя є до певної міри трагедія жанру (розуміючи жанр не у формалістичному смислі, а як зону й поле ціннісного сприйняття й зображення світу). Гоголь загубив Росію, тобто загубив план для її сприйняття і зображення, заплутався між пам'яттю і фамільярним контактом (згруба, не міг знайти відповідного розширення бінокля)»²⁴.

Зазначена М. Бахтіним причина є, очевидно, все ж вторинною, похідною від основного стрижня душевної драми Гоголя, яка коренилась у напруженості конфлікту між свідомими спробами письменника гармонізувати суперечливу національну самоідентифікацію, ототожнити себе з російською нацією і глибинним підсвідомим опором цим спробам.

²⁴ Бахтин М. М. Эпос и роман // Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 415.

У підвищеній чутливості до критики «Мертвих душ», постійних наріканнях на неправильне розуміння твору, майже маніакальних наприкінці життя намаганнях перевести сатиричний план роману в план величної епопеї вбачається підсвідоме прагнення Гоголя виправдатися перед росіянами за «вади» свого художнього зору, який бачить лише темні сторони російської дійсності.

Слід врахувати, що у численних обурених голосах, які залунали в Росії після виходу «Мертвих душ», було чимало таких, що згадали Гоголеві його малоросійство. Контраст у зображенні України і Росії у творчості письменника означився надто рельєфно, щоб критики Гоголя цього не помітили. Можливо, навести, зокрема, деякі характерні для московських салонів відгуки про «Мертві душі», які повідомляють на прохання Гоголя його адресати з Росії. К. С. Аксаков у листі 1842 року писав: «...кажуть: «Гоголь не любить Росію; подивіться, яка чудова Малоросія і яка Росія»; додають: «Зауважте, що сама природа Росії не помилована і погода все мокра й брудна».

Критичний погляд на творчість Гоголя був досить поширений у середовищі російської еліти. Найяскравішим його виразником став літературознавець Василій Розанов, котрий вів полеміку з Гоголем протягом усього свого життя. Визнаючи за письменником талант грандіозного, надзвичайного масштабу, В. Розанов був переконаний у тому, що наслідки його впливу були згубними для російського суспільства. Він вважав Гоголя злим генієм Росії, її своєрідним Басаврюком, котрий, зобразивши росіян і їхню батьківщину в кривому дзеркалі, зачарував їх, примусивши повірити в істинність зображення. Гоголева творчість, на думку Розанова, поширила в російському суспільстві критичне ставлення до батьківщини і зродила російських радикалів, котрі вкинули Росію до прірви революції.

Привертає увагу те, що і в захоплених, і в критичних оцінках Гоголя в російському літературознавстві домінують такі визначення, як «незвичайний геній», «незрозумілий геній», «загадковий геній». Оponent Гоголя В. Розанов писав: «Незрозумілий він весь, як людина, з його болісним блуканням

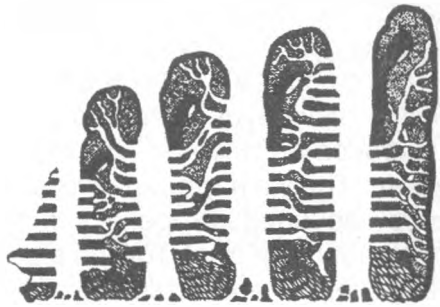
країни в країну; з прагненням тікати з рідної землі, молитвою, аскетизмом, поїздкою до Єрусалима, спаленням 2-го тому «Мертвих душ». Шанувальник Гоголя В. Набоков починає есе про нього словами: «Микола Гоголь – найнезвичайніший поет і прозаїк, яких будь-коли народжувала Росія».

Набоков не помічає «маленької» неточності у своєму визначенні: Гоголя народила Україна, а не Росія. І саме в цій неточності вочевидь і корениться першопричина незвичайності і незбагненності з'яви Гоголя в російській культурі.

Власне, саме завдяки своєму українству, своїй психологічній дистанційованості від російської мови й культури Гоголь і зміг здійснити кардинальну зміну в стилістичній орієнтації російської літературної мови, що дало їй могутній імпульс і визначило швидкий розвиток і злет російської прози XIX ст. до світових вершин. Прийшовши в російську літературу з українського суспільства, в якому, незважаючи на його тогочасний занепад, ще жили демократичні традиції, історична пам'ять про вільну козацьку республіку, Гоголь вніс цей природний стихійний демократизм у свою російськомовну творчість. Він звільнив російську літературну мову, яка перед тим творилась виключно в елітарних суспільних верствах, від кастової замкненості, поєднавши її книжну й великосвітську основу з живою стихією усного народного слова. Колосальну роль у розвитку російської прози зіграло здійснене Гоголем блискуче пародіювання всіх елітарних стилів російської мови: мовлення панської верстви, канцелярсько-бюрократичної мови, мови російських сентиментальних романів.

Показово, що він висміяв саме ті стилі російської мови, які були введені насильницьким шляхом у суспільне життя України, перервавши зв'язок української мови із своєю питомою писемною основою, що, власне, й створило бар'єр для україномовної реалізації Гоголя.

Гоголь став великим російським письменником, але трагічна роздвоєність, глибинні суперечності його національної свідомості стали, ймовірно, однією з причин душевного виснаження й зламу, що призвели його до творчої кризи і передчасної смерті.

Феномен малоросійства: Павло Скоропадський

У випадку Миколи Гоголя, як справедливо зауважує Євген Сверстюк, маємо обминути національні амбіції і не шкодувати, що він став російським світилом, бо «велике світло світить усім і повертає своє світло також рідному краю»²⁵.

Інакше слід судити українських політиків, уражених комплексом роздвоєної національної свідомості.

Аналізуючи причини поразки українців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., політолог Джеймс Мейс наводить цікаву порівняльну характеристику суспільств України і Чехословаччини у подібних політичних умовах. «Чехословаччина, – пише він, – виникла на політичній мапі світу в ситуації надзвичайно схожій з українською. Але з однією, та найголовнішою відмінністю. Україна входила в імператорську Росію, де були можливі Емські укази та Валувєвські циркуляри. Чехословаччина – в Австрійську імперію, яка не була національною державою та в якій ідея заборони тієї чи іншої мови у народній школі чи книжковому ярмарку була б просто незбагненою. Чеські депутати були сильною фракцією у Віденському Райхсраті (парламенті). Самі чехи вже стали біль-

²⁵ *Сверстюк Євген*. Блудні сини України. – К., 1993. – С. 17.

шістю міського населення Чехії, чеські національні політичні сили (і соціалістичні, і несоціалістичні) були домінуючими серед чеського населення, взагалі чехи являли на той час уже соціально-комплектне суспільство зі своєю чеськомовною бюрократією та національно-культурною елітою»²⁶.

Іншою була ситуація в Україні. Російськомовне в основній своїй масі міське робітництво було байдужим, а то й ворожим до українського визвольного руху. Еліта ж, на думку Джеймса Мейса, виявляла часом більшу відданість соціалістичній ідеї, ніж національній.

Виділяється, проте, в цій складній добі одна постать, чию долю вини за колективний програш у визвольній боротьбі можна цілком поставити на карб ущербній, роздвоєній зросійщеним вихованням національній самоідентифікації. Ця постать – останній український гетьман Павло Скоропадський.

У 1995 р. з'явилися друком «Спогади» П. Скоропадського, написані безпосередньо після подій 1917–1918 рр.²⁷. Вони дають багатий матеріал для психолінгвістичної характеристики їх автора, для дослідження зв'язку мовно-культурної асиміляції особистості з втратою патріотичних почуттів, що у випадку П. Скоропадського мало вагомні наслідки у загальнодержавному масштабі.

Для нашої теми важливо простежити витоки формування цієї особистості. У спогадах «Мое дитинство на Україні» П. Скоропадський згадував: «Перші українські враження мені навіяно в домі мого діда. Україна розумілась як славне рідне минуле, але аж ніяк не пов'язувалася з сучасним, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних з відновленням України, не було. Моя вся родина була глибоко віддана російським царям, але в усьому підкреслювалось якимось, що ми не

²⁶ Мейс Джеймс. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 99.

²⁷ Скоропадський Павло. Спогади (Кінець 1917–грудень 1918). – Головний редактор Ярослав Пеленський. – Київ – Філадельфія, 1995. «Спогади» написано російською мовою. Далі посилання на це видання подано в тексті.

великороси, а малоросіяни, як тоді говорили, знатного походження. В домі всюди висіли старі портрети гетьманів і різних політичних і культурних діячів на Україні, було кілька зображень старовинних «Мамая». Українські пісні постійно співали в домі. Дуже поважали бандуристів, що співали свої думи, причому дід їх завжди щедро винагороджував. У домі одержували «Киевскую Старину», читали й обговорювали книжки Костомарова та інших українських письменників. Висів між гетьманами портрет Мазепи, такий ненависний всякому росіянинові, в домі перед ним не схилялись, як це роблять тепер українці, вбачаючи в ньому символ української самостійності, а мовчки ставилися з симпатіями, причому тільки обурювались, що досі в соборах Великим постом Мазепу піддавали анафемі, і сміялися з нелогічності, що в Києві одночасно в Софіївському соборі піддають анафемі, а в Михайлівському монастирі за нього, як за творця храму, возносять молитви за упокій його душі. Суворо дотримувалися старих українських звичаїв не тільки в хатньому побуті, але намагалися дотримуватись і в релігійних обрядах, там, де старі українські різнилися з новими російськими» (с. 387–388).

Як бачимо, місцевий патріотизм у цьому середовищі був цілком безпечним для імперської влади. Він мав чітко окреслені межі. Україна, що прагнула національної свободи і боролася за неї, лишилась у минулому. Та Україна у пристосованій до колоніального становища своєї батьківщини свідомості Скоропадських вмерла. Сучасну ж їм Україну вони не мислили окремо від Росії.

Поверховий, чисто декоративний характер виявів поваги до української культури засвідчує демонстрація в домі Скоропадських лише застиглих її форм і знаків. Україну зберігають тут тільки в історичному портреті, фольклорній пісні історичній книзі. Сучасні живі форми існування культури зокрема живомовні – ті, що забезпечують безперервність часового зв'язку поколінь, з цього дому свідомо вилучені «Дід добре говорив українською, – згадував Павло Скоро

падський, – а нас української мови не вчили спеціально, але українські книжки читати давали» (с. 388).

Російськомовне виховання, в якому рисам української своєрідності надавалася суто декоративна роль місцевого елемента ширшої загальноімперської культури, сформувало специфічний малоросійський світогляд майбутнього гетьмана. Попри постійно наголошувану в «Спогадах» повагу і любов до України, до її мови і культури, вони містять низку неспростовних доказів того, що українські симпатії гетьмана мали поверховий характер, тоді як з Росією його пов'язував значно міцніший, сформований на глибинних рівнях підсвідомості зв'язок, зумовлений передусім усвідомленням російської мови як рідної. Покажемо є, зокрема, таке висловлювання Павла Скоропадського: «Я люблю російську мову, українці її терпіти не можуть; щонайменше удають, що не люблять її; я люблю середню Росію, Московщину, вони вважають, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії, якщо тільки вона перевлаштується на нових началах...» (с. 48).

Характерним показником ступеня дистанційованості Павла Скоропадського від національної спільноти, з якою він мав би себе ідентифікувати, є специфічно відчужене вживання етноніма «українці» в цьому, як і в інших контекстах «Спогадів», пор. ще: «В українців жажлива риса – нетерпимість і бажання добитися всього одразу; щодо цього мене не здивує, якщо вони рішуче проваляться» (с. 52).

Загалом зафіксовані в «Спогадах» самохарактеристики, а також оцінки людей і подій дають всі підстави визначити світогляд останнього українського гетьмана як несвідомо колаборантський.

Явище несвідомого колаборантства в середовищі освіченого прошарку українців у Російській імперії виділив, зокрема, Валерій Шевчук у статті «Малоросизм – воскресла стара соціопатологічна болячка»: «Із зникненням національної освітньої системи освічений стан українців (підкреслюю, не весь народ, а тільки освічений стан) поступово ставав російськомовним, але при тому одні з них не втратили ані

патріотизму українського, ані любові до рідної землі (напр., автор «Історії русів» В. Капніст), а інші ставали несвідомими колаборантами, витворюючи своєрідне явище спадкового колаборантства, яке виховувалось у чужій державі на чужій культурі і відчувало себе її складником – одні з них зберігали певні сентименти до рідного, а інші ставали до рідного войовничо-ворожими (комплекс яничарства) і відповідно бажали, щоб і всі стали такими, як вони (типова психологічна патологія хворих: щоб всі були хворими)...» («Вечірній Київ», 31 січня 1995 р.).

П. Скоропадський, безперечно, належав до тих, хто зберігав певний сентимент до рідного, хоча у малоросійського поміщика цей сентимент не в останню чергу зумовлювала й та вагома обставина, що саме ця земля і її люди забезпечували йому матеріальні блага і комфортне існування. Але дозвіл на користування цими благами дав Скоропадським російський цар в обмін на політичну лояльність, і вони ніколи цього не забували.

Лише ущербною, відчуженою від рідної нації самоідентифікацією можна пояснити дивну політичну сліпоту Скоропадського, який у спектрі тогочасних українських партій і рухів не розрізняв жодних відтінків – усі вони в його сприйнятті належали до «крайніх» течій. «Властиво, тоді було дві течії, – писав він про політичну ситуацію 1918 р., – одна українська а out rance («крайнього напрямку»), друга – рішуче ніякого українства» (с. 145). Оскільки Скоропадський і його уряд посіли місце Центральної Ради, не лишається жодного сумніву, що до українського руху «крайнього напрямку» він відносив таке помірковане демократичне крило українських соціалістів, яке представляв Михайло Грушевський з соратниками.

Інші факти «Спогадів» переконують, що гетьман часом зараховував того чи іншого українського діяча до крайніх шовіністів уже за звичайним проявом почуття національної гідності, приміром за фактом мовної стійкості у спілкуванні або природного прагнення повернути українській мові її законні права. Показовою в цьому плані є мовна характеристика Си-

мона Петлюри, яку дає йому Скоропадський, згадуючи свою першу зустріч з ним: «Був люб'язний, тоді ще говорив зі мною по-російському, а не по-українському, загалом, тоді українську мову ще не нав'язували насильно... українізація поганого враження, згідно з моїми поглядами, не справляла» (с. 62).

Світоглядний антагонізм П. Скоропадського до уенерівців, що виявлявся не тільки в ідеологічних, а й у національних питаннях, особливо увиразнює його ставлення до Галичини і галичан.

У протигагу М. Грушевському і його послідовникам, які завжди переживали політичне розчленування України як трагедію і головним своїм завданням ставили майбутнє об'єднання України в її історичних кордонах, гетьман виявляв цілковиту неспроможність бодай уявно перетнути Збруч. Галичани лишались для нього чужим, малозрозумілим і неприємним етносом. Так, звинувачуючи представників українських соціалістичних партій у створенні неправдивого образу України в очах Антанти, П. Скоропадський писав: «До цього їх також підбивали галичани, яким важливо було представити Entente-і не справжню картину тієї України, яка дійсно існує, тобто має різку грань між галіційською Україною і нашою. Насправді це дві різні країни. Вся культура, релігія, світогляд жителів у них інші. Галичани ж хочуть представити Entente-і картину буцімто єдиної України, яка вся вкрай ворожа до ідеї Росії, причому в цій Україні найважливішу роль грали б самі галичани» (с. 184).

Світогляд Скоропадського найповніше виявляється у його культурній програмі, в уявленнях про майбутні перспективи культурного розвитку України:

«Культурний дійсно клас українців дуже малочисельний. Це і є бідою українського народу. Є багато людей, які гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди російської культури, і вони, піклуючись про українську культуру, ніскільки не зрадять російську. Це вузьке українство виключно продукт, привезений нам з Галіції, культуру якої цілком пересаджувати нам немає жодного сенсу:

ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, оскільки там, власне, й культури немає.

Адже галичани живуть недоїдками від німецького і польського столу. Вже одна мова їхня виразно це відображає, де на п'ять слів чотири польського і німецького походження. Я галичан дуже поважаю і ціную за те, що вони глибоко віддані своїй батьківщині, а також і за те, що вони дійсно демократи, які розуміють, що бути демократом – не означає діяти по більшовицькому, як це, на наш сором, відбувається у нас. У них все-таки є свій освічений клас, що дає впевненість, що галичани зуміють зберегти свою народність.

Великороси і наші українці створили спільними зусиллями російську науку, російську літературу, музику і малярство, відмовлятися від цього свого високого і хорошого для того, щоб узяти те убожество, яке нам, українцям, так наївно люб'язно пропонують галичани, просто смішно й немислимо... Наскільки я вважаю необхідним, щоб діти дома і в школі говорили тією ж мовою, якою мати їх учила, знали б детально історію своєї України, її географію, наскільки я вважаю необхідним, щоб українці працювали над створенням своєї власної культури, настільки ж я вважаю безглуздим і згубним для України відірватися від Росії, особливо в культурному відношенні.

При існуванні у нас і вільному розвитку російської української культури ми можемо розквітнути, якщо ж ми тепер відмовимось від першої культури, ми будемо лише підстилкою для інших націй і ніколи нічого великого створити не зуміємо» (с. 233–234).

З цієї програми видно, як міцно засвоїв П. Скоропадський фальшиві імперські міфологеми, створені з метою теоретичного обґрунтування мовно-культурної колонізації України.

Галичани, вважав П. Скоропадський, – окрема народність (гетьман навіть має надію, що їм вдасться її зберегти). Їхнє прагнення до мовно-культурної єдності з підросійськими українцями здається йому смішними й немислимими претензіями. Натомість мовно-культурну єдність східних українців

росіянами наш гетьман жодною мірою не ставить під сумнів. Цікавою є й аргументація, на якій базується його переконання в існуванні спільної російсько-української культури, – це участь багатьох українців у створенні російської культури.

У тезі про згубність для України мовно-культурного «розлучення» з Росією особливо виразно виявляється колаборанство П. Скоропадського, його підсвідоме «росіянство». Адже після тривалого гноблення й витіснення української культури для нормалізації її функціонування й розвитку необхідно було передусім відокремитись і протиставитись імперській культурі, її всепоглинаючому впливові.

Віра П. Скоропадського в російсько-українську мовно-культурну спільність була вірою у спільність визискувача і визискуваного, адже творення так званої російсько-української культури було одnobічним: зросійщені українці активно працювали на утвердження й розвиток російської культури, росіяни ж не тільки не брали участі в українському культуротворчому процесі, але й всіляко протидіяли йому.

Отже, П. Скоропадському можемо з повним правом поступитися пальмою першості у створенні концепції двомовно-двокультурної України, яку пізніше так активно впроваджував у життя комуністичний режим. Цікаво відзначити, що один з найактивніших радянських теоретиків і пропагандистів «гармонійної російсько-української двомовності» мовознавець І. К. Білодід, за словами його сина, «обоожнював генерала Скоропадського»²⁸. Почуття солідарності з класовим ворогом на ґрунті спільного колаборанства, як бачимо, виявилось сильнішим за відданість комуністичним ідеям.

Для певного виправдання П. Скоропадського як людини (не як політика) слід сказати, що, на відміну від більшовиків, він справді вірив у можливість мирного співіснування в Україні двох культур. Чисто психологічно це пояснюється підсвідомим внутрішнім зусиллям гармонізувати кризовий

²⁸ *Білодід Олександр*. Предпочитаю бой открытый... // Комсомольская правда, 1997, 30 квітня.

стан малоросійської ідентичності, який гетьман переживав унаслідок загострення українсько-російського конфлікту. Час вимагав від нього чіткого вибору в національній орієнтації, але малоросійська свідомість, а точніше підсвідомість, нездатна відділити українське від російського, чинила опір і вимагала примирення конфліктуючих націй.

Як уже зазначалось, неусвідомлюване колаборантство П. Скоропадського особливо виразно виявляється у його ставленні до мовних і культурних проблем України. Гетьман постійно підкреслював своє прагнення повної об'єктивності і безсторонності у вирішенні українсько-російського конфлікту на всіх його рівнях, пор.: «Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я намагався ставитися до обох таборів цілком безсторонньо і об'єктивно» (с. 54). Але після понад двохсотлітнього гноблення української культури в Російській імперії вона потребувала від своєї держави найактивнішого захисту й підтримки. Лише така позиція української влади у вирішенні мовно-культурних проблем була б об'єктивною і справедливою. Безстороння позиція гетьмана у цьому питанні засвідчувала тільки одне – його приховану байдужість до долі української культури.

Суперечливість світогляду, як і глибинну відчуженість від української культури, ще виразніше виявляє гетьман у такому формулюванні з приводу тих же проблем: «Нехай буде боротьба двох культур, це галузь, де насильство не потрібне» (с. 134). Саме слово «боротьба», яким окреслює гетьман стосунки двох культур в Україні і яке відповідає справжньому станові речей, виключає можливість їх мирного співіснування. Боротьба передбачає перемогу однієї сторони і поразку другої. Роль стороннього спостерігача, невтручання в процес боротьби двох культур фактично є підтримкою сильнішої культури. Кінцеву мету такої позиції значно відвертіше, до речі, формулювали пізніше представники більшовицької влади.

Цинізм більшовиків був, безперечно, чужий натурі П. Скоропадського. Але малоросійство гетьмана, його неспроможність усвідомити себе провідником самостійної

нації диктувало йому хибну політику компромісної тактики, постійний пошук міфічної «середньої» лінії між українцями і росіянами, що було нічим іншим, як спробою проекції власної ущербної, «проміжної» національної самоідентифікації на весь український соціум.

Характерним у цьому зв'язку є пояснення мотивів, якими керувався П. Скоропадський, збираючись очолити з німецькою допомогою Українську державу. «І справді, озираючись навкруги, – пише він, – я рішуче не бачив нікого, хто б у даний момент підходив для того, щоб цей обов'язок взяти на себе. З українців нікого, всі вони мрійники або крайні шовіністи галиційської орієнтації, – ні за ким з них великороси на Україні не підуть. З великоросів також нікого не було (українці цього ніколи, до речі, не допустили б). І от поступово я надумав, що дійсно найбільш підходящий – я. По-перше, в українських колах мене добре знають, по-друге, я відомий у великоросійських колах, і мені легше буде примирити, ніж комусь іншому, ці два полюси» (с. 133).

На принципі «середини» як на головному в своїй політичній діяльності П. Скоропадський наголошував постійно: «Було дві течії, як у соціальних, так і в національних питаннях, обидві крайні, ні з однією, ні з другою я не міг погодитися і тримався середини» (с. 47). «Я думав, що партія, яку я мав намір створити, повинна була якраз вести до певних компромісів, як справа, так і зліва, в соціальному відношенні і в великоросійському і в українському питаннях у сенсі націоналістичному» (с. 123).

Що компромісна лінія була згубною для України за тих умов, які вимагали для зміцнення незалежності, навпаки, протистояння щодо Росії, загострення боротьби і крайнього напруження всіх сил, найкраще засвідчував сам П. Скоропадський, коли неодноразово підкреслював ворожість росіян до українських прагнень, їхню цілковиту неготовність до будь-яких компромісів як у політичній, так і в мовно-культурній сферах суспільного життя. Ось що писав гетьман про ставлення до української самостійності численних росій-

ських товариств, що утворились у Києві з масовим напливом утікачів з Росії: «На виправдання українців я повинен сказати, що в цьому їхньому шовінізмі дуже винні росіяни. Ця похмура нетерпимість, ця злоба навіть до будь-якого невинного прояву українства, це втоптування в багно всього, що дороге кожному українцю, викликає протидію, і, що найоригінальніше, що, здавалося б, культурні класи мали б цього зректись, насправді ж цього немає» (с. 255); «Для мене зрозуміле ставлення великоросійських кіл до моїх починань: вони не хотіли України і думали, що можна цілковито повернутися до старого, а я хотів Україну, не ворожу Великої Росії, а братню, де всі українські прагнення знаходили б собі вихід. Тоді фактично ця штучно розпалювана галичанами ненависть до Росії не мала б ґрунту і врешті-решт щезла б зовсім» (с. 51).

Остання фраза особливо увиразнює малоросизм П. Скоропадського, хибність його позиції. Адже його плани побудови толерантної, не ворожої до Росії, «братньої» (яка знайома термінологія!) їй України в час, коли російські сили, як білогвардійські, так і більшовицькі, йшли війною на молоду українську державу, були не тільки нездійсненою утопією. За тих умов це була ганебна зрада національних інтересів своєї країни.

Характерно, що початок політичної кар'єри генерала П. Скоропадського був пов'язаний з непорозумінням і виявився цілковито несподіваним для майбутнього гетьмана. Вона почалася з обрання його отаманом Вільного козацтва на Всеукраїнському з'їзді цієї організації у жовтні 1917 р. Як згадував П. Скоропадський, «мене це обрання дуже здивувало, тому що до того часу, крім питань суто військових і організаційних у своєму корпусі, я нічим іншим не цікавився. Виявляється тим не менш, що серед українських кіл робота моя над створенням української великої частини мала велике значення в сенсі популяризації мого імені» (с. 83).

Сумний парадокс ситуації полягає в тому, що майбутній гетьман українізував свій корпус за наказом російського генерала Корнілова, змушеного перед загрозою більшовицького наступу піти на певні поступки Центральній Раді.

П. Скоропадський же всіляко відмовляв Корнілова від цього кроку. Згадуючи свою першу розмову з Корніловим з цього приводу, він писав: «Корнілову я відповів, що щойно був у Києві, де спостерігав українських діячів (йдеться про діячів Центральної Ради. – Л. М.), і на мене вони справили враження швидше несприятливе, що корпус згодом може стати серйозною даною (рос. «данной». – Л. М.) для розвитку українства у небажаному для Росії сенсі і т. д.» (с. 64).

Але Корнілов наполягав – і Скоропадський змушений був підкоритися: «Раз Корнілов вимагав настійно українізації, я нічого не мав проти того, щоб була українізована 153-тя дивізія» (с. 70).

Саму можливість приходу до влади у критичний час виборювання державної незалежності людини з такою виразною проросійською психологічною орієнтацією можна пояснити лише політичною незрілістю тогочасного українського суспільства, що засвідчувала загальні масштаби його денационалізації.

Проголошення федерації з Росією було закономірним завершенням короткотривалої політичної кар'єри П. Скоропадського. У психіці українського гетьмана його батьківщина утворила настільки міцний симбіоз з Росією, що уявити її окремою державою він був рішуче не годен. Тому й будував свою діяльність на принципі компромісу, примирення України з Росією.

Задекларувавши пошук міфічної «середньої» між українством і росіяństwом лінії головним принципом своєї політичної діяльності, П. Скоропадський фактично провадив політичний курс, спільний з метою білогвардійського руху. Український гетьман хотів об'єднати українські військові сили з російськими у боротьбі з більшовиками, які загрожували існуванню єдиної неділимої Росії. Свою країну він не мислив незалежною від Росії державою, а трактував її тільки як плацдарм для порятунку Великої Росії: «Я дійсно в той час вірив, що визволення Росії відбудеться за допомогою Entente-и і з України... крах гетьманства, з одного боку, вбив на багато років, якщо не назавжди, Україну, але, з другого боку,

знищив у найбільших оптимістів надію на порятунок Росії від більшовицького ярма на довгий час» (с. 291).

Показово, з якою легкістю «ховає» П. Скоропадський Україну, тоді як Росію лишає з надією, хай і неблизькою, на порятунок від більшовицького ярма. Це також характерний показник підсвідомої самоідентифікації не з двома, а таки з однією нацією.

Єдина різниця між росіянином Денікіним і малоросом Скоропадським у ставленні до України полягала в тому, що, на відміну від Денікіна та інших білогвардійських провідників, гетьман добре розумів силу пробудженої волі українців до незалежності. Саме на неї покладався він у своїх намірах боротися з більшовизмом: «Я завжди вважав, що український рух уже добрий тим, що проникнутий сильним національним почуттям, що, граючи на цих струнах, можна найлегше врятувати народ від більшовизму» (с. 50). Але говорити про «гру на струнах» сильного національного почуття може тільки людина, у якій це почуття ослаблене, людина, втрачена для своєї нації.

Керований комплексом малоросійства, П. Скоропадський хотів нейтралізувати сильне національне почуття свого народу і спрямувати його у вигідний для Росії бік.

Цікаво, що уже в еміграції П. Скоропадський, очевидно під впливом ностальгійних почуттів до втраченої гетьманської булави, досить близько підійшов до розуміння головної причини своєї поразки. У листі до колишнього петербурзького професора М. Могілянського від 25.1.1921 р. він писав:

«Можливо, я помиляюсь, але я рішуче тієї думки, що російських людей, які допускають чесно не тільки федеративну Україну, але Україну хоча б з деякою культурною автономією, майже немає... Так чи ні? Якщо ні, то назвіть мені хоча б кілька людей, мене це дуже цікавить, я, признаюсь, таких людей шукав, але не знаходив; віра моя раніше, що такі російські люди існують, була, між іншим, однією з причин мого провалу у вісімнадцятому році на Україні»²⁹.

²⁹ *Скоропадский Павел. Украина и Россия // Столичные новости. – 1998. – № 16.*

Таким чином, антибільшовицька позиція гетьмана виключала державницьку позицію. Він не опікувався зміцненням самостійності держави, на чолі якої став у найкритичніший момент її боротьби за визволення від колоніальної залежності, а прагнув порятунку і збереження імперії.

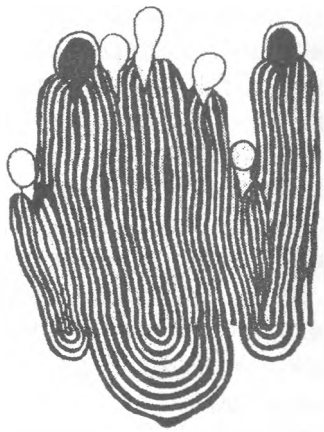
Тому маємо всі підстави оцінити як історичну катастрофу гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., що усунув від влади українську інтелектуальну еліту і замінив її русифікованою елітою з ущербною національною свідомістю.

Вікова колоніальна політика Росії, політика постійного «обезголовлювання» української нації, дала свої гіркі плоди. Час вимагав швидкого й енергійного закріплення державної незалежності, а це могла зробити тільки сильна, національно свідомі еліта, здатна організувати пробуджений народ на боротьбу за свободу. Але такої еліти не було.

У розвідці, присвяченій аналізу діяльності В. Науменка та М. Василенка – двох політичних діячів, що обіймали міністерські посади в уряді П. Скоропадського, історик Дмитро Соловей пише про цей час: «Була армія, була велика пробуджена народня сила, але не вистачало для неї потрібної кількості добрих фахових керівників. Кажучи військовою мовою, не було «офіцерського корпусу». Нікому було вести ту армію до мети національного визволення. Навпаки, було дуже багато таких, що кидали на шляху їй тяжкі колоди. Відси безліч помилок, хаос, втрата орієнтиру і неминуча поразка у тих складних і тяжких умовах»³⁰.

Цей висновок історика, на жаль, не втратив своєї актуальності. Здається, що та проблема, яку названо проблемою відсутності «офіцерського корпусу», стоїть перед нами не менш гостро, ніж у 1918 р. Це, до речі, передбачав і Дм. Соловей, оцінюючи наслідки радянського виховання як «подібні до тих, що були і за царських часів: виростають люди із зламанною психікою».

³⁰ Соловей Дмитро. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. – К., 1998. – С. 60.

Мова і культура

Згідно з тезою відомого мовознавця Бориса Ларіна, долю мови визначають три чинники: культурна вага, характер соціальної бази і втручання політичних сил.

Тривалий час третій чинник активно протидіяв функціонуванню й розвитку української мови. І хоча асиміляція не досягла своєї остаточної мети, вона значно послабила стійкість нації і її здатність протистояти загрозливим розкладовим впливам. Це виявилось, зокрема, у неспроможності українського суспільства після здобуття незалежності повернути вектор дії політичного чинника з розкладового на оздоровчий. Внаслідок відсутності політики державної підтримки і протегування своєї мови і культури процес русифікації за роки незалежності не тільки не вдалося зупинити. Деякі важливі сфери суспільного життя російська мова активно взяла під свій монопольний вплив.

Отже, роки незалежності виявились для української мови і культури жорстокою перевіркою на життєздатність. Наслідки цього експерименту варто проаналізувати. Вони виразно

показали, в чому корениться сила української культури і в чому вона виявляє слабкість.

Один з висновків належить до позитивних і обнадійливих. Він засвідчує, що найважливіший чинник, а саме чинник культурної ваги сприяє українській мові і працює на її прийдешнє утвердження на своїй землі.

Об'єднання трьох донедавна розірваних гілок української літератури – опублікованої за радянської доби, раніше не публікованої, забороненої, і створеної в еміграції – ще не завершилось, але загальні обриси української літератури ХХ ст. уже окреслюються у великий материк багатої словесної культури, здатної задовольнити смаки найвибагливішого читача.

Потужна творча енергетика української мови виявляється і в активній нинішній жанрово-стильовій розбудові української літератури. Українська культура, зокрема література, зараз швидко нарощує м'язи, і те покоління літераторів, лідерами якого є Ю. Андрухович і О. Забужко, уже створило цілий масив різножанрових і цілком конкурентоспроможних творів у сфері як елітарної, так і масової літератури.

Отже, у творчому змаганні двох мов на українській території всі переваги належать тій мові, що має глибинний просторовий і часовий зв'язок із своєю землею, зв'язок настільки сильний, що його не зміг обірвати навіть тривалий терор.

Однак українська мова програла російській інше змагання – змагання за сферу масової культури. Тут україномовна частина продукції посідає мізерну частку, пропорційно значно нижчу від реального кількісного співвідношення україномовного і російськомовного населення.

За даними загальноукраїнських передвиборчих опитувань, які враховували не тільки національність, а й мову респондентів, українською мовою говорили 39–40% опитуваних, російською – 45% і 15–16% говорили змішаною російсько-українською мовою, тобто суржилом³¹.

³¹ Хмелько В. Що являє собою електорат з точки зору національності і мови? // Вибори-98. – Бюлетень 4. – С. 14.

Дещо інші результати соціологічних досліджень наводить філософ Сергій Грабовський у праці «Українська людина у вимірах ХХ ст.: до постановки проблеми» (К., 1997, с. 101). Згідно з його даними, «приблизно третина мешканців України є україномовна, третина – російськомовна і ще третина користується ситуативно, в тому числі і в сім'ї, обома мовами».

І перші, і другі дані, попри їхню приблизність, якої важко уникнути з нинішнього стану української соціолінгвістики, все ж засвідчують приблизно однакові для обох мов показники демографічної потужності, що визначаються за кількістю носіїв мови. За цим показником і українська, і російська мови посідають в Україні сильні позиції.

Водночас за соціолінгвістичним показником комунікативної потужності мови, що визначається кількістю сфер, які вона обслуговує, українська мова значно поступається російській³².

Для прикладу можна навести результати соціолінгвістичного опитування старшокласників, проведеного у двох київських школах (№ 58 і № 175, всього опитано 150 учнів). У групі українців з бабусею й дідусем українською мовою розмовляє 55,7% старшокласників, з батьками – 38,6%, у школі з друзями – 28,6% і поза школою – 10%³³.

Як бачимо, розширення сфер міського спілкування звужує використання української мови, і навіть діти з україномовних родин у позасімейних контактах переважно переходять на російську.

У більшості українських міст, отже, сформувалася стійка атмосфера російськомовного спілкування. Говорити україн-

³² Подібна до української нерівноважна двомовна ситуація, коли національна мова за демографічною потужністю дорівнює мові колишнього колонізатора або переважає її, водночас поступаючись останній за комунікативною потужністю, властива постколоніальним країнам Західної Африки. Таким чином, поки що наша держава і в мовному відношенні розвивається не за європейськими зразками державного будівництва, а за стандартами країн третього світу.

³³ Бурда Тетяна. Українсько-російський білінгвізм у середовищі школярів м. Києва // Українська мова та література. – 1998. – Ч. 34. – С. 3.

ською у цій атмосфері означає постійно протиставляти себе оточенню, а це потребує певних вольових зусиль і не може не викликати почуття дискомфорту. Дуже важливо за таких умов максимально розширити вживання української мови у засобах масової інформації – на телебаченні й радіо, у масовій пресі й популярній літературі, активізуючи в такий спосіб рецептивне її сприйняття, що стимулюватиме й поступове розширення вживання державної мови в основній її функції – функції засобу щоденного спілкування.

За нинішніх умов високого рівня асиміляції міського населення Сходу й Півдня, що включив у дію механізм самоасиміляції, без державної підтримки україномовної культури фактор більшої комунікативної потужності російської мови, про збереження якого в Україні добре дбають російські політики, «працюватиме» на дальшу русифікацію країни й утримування її в зоні впливу російського інформаційного простору.

З цього погляду можемо констатувати посилення русифікації населення за роки незалежності, оскільки на ринку масової культури України маємо абсолютну перевагу російської продукції. Співвідношення кількості україномовних і російськомовних книжок і газет, кіно- і телефільмів, адресованих масовій аудиторії, не відповідає показникові демографічної потужності двох мов. Попит значної частини україномовного населення на продукцію своєї масової культури не забезпечено. Більше того, поширення російськомовної масової культури заблокувало можливість заохочення людей до пасивного використання української мови, що в перспективі мало б шанс розширити і сферу активного її використання. Це показало й згадуване опитування старшокласників київських шкіл. Серед інших питань школярі мали відповісти на питання, якій мові вони надають перевагу, обираючи телепередачі чи книжки для позакласного читання. Серед українців відповіді розподілились так: україномовним телепрограмам віддає перевагу 27%, російськомовним – 34%, найбільший же відсоток – 38–40 – належить тим, хто відповів, що обирає телепередачу і книжку за тематикою й змістом, мова ж зна-

чення не має. Навіть у групі росіян, де 60% надає перевагу російськомовній книжці й телепрограмі, 28,6% орієнтується на тему і зміст, а не на мову³⁴. Загалом соціологічні опитування різних вікових і професійних груп населення України засвідчують, що до української газети й книжки звертаються рідше, тому що немає україномовних видань з тематики, яка їх цікавить.

Засилля в Україні російськомовних засобів масової інформації і продукції російського маскульту перериває зв'язок освіти з культурою і провокує небажану тенденцію до втворення диглосної ситуації, коли функції української мови обмежуються офіційною сферою спілкування. Це може негативно вплинути на ставлення до української мови певних груп населення, передусім молодіжних, оскільки стереотипи поведінки в молодіжних середовищах значною мірою формує відразу до офіціозу.

Застереженням Україні має стати сумний досвід Ірландії, яка, здобувши в 1921 р. державну незалежність, не зуміла зупинити процес мовної асиміляції і втратила ще живу, але обмежену в побутуванні ірландську мову. Не дало бажаних результатів і введення ірландської мови в шкільну програму та в адміністративно-ділову сферу. Поразку спричинило те, що вся культура Ірландії – преса, радіо, кіно, театр, церква, торгівля – лишалась англomовною. Тісні зв'язки з Англією призвели до засилля англomовних газет, журналів, кінофільмів та іншої різноманітної інформації англійською мовою.

Помилковою виявилась також тактика пропаганди ірландської мови й культури англійською мовою. Як зазначалось в одній із статей, написаних в оборону ірландської мови, «політична боротьба й агітація XIX в., проваджена англійською мовою, допомогла поєднати в народній думці ідею національності з чужою мовою і тим ще посунула далі занепад ірландської мови».

³⁴ *Бурда Тетяна.* Українсько-російський білінгвізм у середовищі школярів м. Києва. – С. 3.

Цю статтю ірландця Френсіса Феґі свого часу переклала Леся Українка для Грінченкової «Нової громади», де її було опубліковано в січні 1906 р. Майже століття, що минуло з часу її публікації, на жаль, анітрохи не зменшило її актуальності для українців. Загальна картина денаціоналізації ірландського життя знаходить разючі аналогії в культурі сучасної України. Можна навести хоча б такі витяги із статті Френсіса Феґі: «Загляньте в наші книгарні й часописи. Там повно сміття, виметеного з Англії, – недавно його висміяв один ірландський критик, називаючи Tits and Fits and Bits and Skits (можна це переказати по-українськи – «костриця, марниця, дрібниця, дурниця». – Л. У.). Обраховано, що мільйони фунтів стерлінгів Ірландія видає на таку «літературу», а тільки тисячу на свою рідну». Майже вся інформація в ірландських газетах подається за англійськими джерелами. «А як буває що цікавого про ірландську умілість, музику, історію або індустрію, то ви се ледве відшукаєте, бо то займає кілька рядочків десь у куточку в відділі «дрібниць». Так як вона тепер ведеться, ірландська преса єсть найбільшою силою обангличанення Ірландії». «Ми зовсім не хочемо тут зневажити кращі форми англійського життя, звичаїв і літератури. Але ж Ірландія переймає і приймає власне найгірші форми, тим позбавляючи своїх людей сили в боротьбі на трибуні чи на кафедрі. Правду кажуть: «Ірландія вдень живе тим повітрям, яке Англія витхнула за минулу ніч». Обангличанення Ірландії йде швидко, і спинити його можна тільки вернувшись до тої мови, що стояла в давнину на сторожі Ірландії»³⁵.

Досвід національної поразки Ірландії в мовно-культурному будівництві показує, як згубно впливає на долю країни неспроможність протистояти культурній експансії колишньої метрополії. Розвиток саморуйнівних тенденцій, що має вияв у нескінченній громадянській війні на релігійному ґрунті, без

³⁵ Справа ірландської мови (Розвідка Френсіса Феґі в перекладі Лесі Українки) // Всесвіт. – 1992. – Ч. 5–6. – С. 156–157.

сумніву, спричинено й втратою мови як основи духовного життя країни.

На жаль, сьогодні Україна стала на ірландський шлях, швидко втрачаючи ті здобутки в мовно-культурній сфері, яких встигла досягти в перші роки незалежності.

Становлення суспільства на нових демократичних засадах і стихійний розвиток культури у цей перехідний період виразно виявив масштаби загрози, яку несе українській культурі викривлена мовна ситуація. Вона спричиняє небажане для повноцінного розвитку національної культури розмежування елітарної і масової її сфери за ознакою мовного вираження. Функціонування українського мистецтва обмежується елітарною сферою, тоді як масове мистецтво завозиться з Росії або ж продукується в Україні, але також переважно на російськомовній основі.

Мовний бар'єр між елітарною і масовою культурою гальмує і ускладнює процес становлення нового суспільства з кількох причин. По-перше, це позбавляє українську мову перспективи розширення сфери впливу, оскільки саме за посередництвом масової культури здійснюється контакт всіх соціальних груп і водночас вона найкраще надається до мовного врегулювання з боку держави. Це засвідчує, зокрема, вдало організований фестиваль «Червона рута», однією з умов якого є виконання пісень українською мовою. У двох же інших сферах здійснення соціальних контактів – приватній і професійній – мовне втручання з боку держави можливе, та й то часткове, тільки в другій сфері (тому розмови про насильницьку українізацію не мають жодних поважних підстав).

Крім того, функціонування української культури в рамках обмеженого простору породжує ще одне вкрай негативне явище – воно гальмує формування її повної структури і посилює консервативні тенденції всередині її.

Функціонування суспільства відкритого типу передбачає багатостильову культуру, в якій співіснують різні ідейно-стильові течії і напрямки. Структура її багатоповерхова і розма-

її. В ній співіснують офіційні і неофіційні, елітарні і масові форми побутування. Великого значення набуває сміхова культура, що опозиційно протиставляється офіційній, критично переосмислює і пародіює її. Розвинені форми пародійної сміхової культури виконують важливу роль профілактичних засобів від хвороб авторитаризму і вождизму, до яких завжди тяжіє влада.

На зміну нормативно-одностильовій, жорстко регламентованій мові радянської літератури й преси прийшло багатожанрове й різностильове словесне мистецтво. Змінилась і стилістика мови преси й засобів масової інформації. Від авторитарного канону радянської «новомови», мови наказу й диктату, що виключала саму можливість зворотного зв'язку, обміну думками, дискусії, нинішні засоби масової інформації переходять до відкритого стилю подачі й обміну інформацією. Орієнтоване на діалог слово руйнує старі соцреалістичні бар'єри, зокрема бар'єр між кодифікованою писемною і некодифікованою усною мовою.

Тепер література і преса відкриті для широкого проникнення живого усного слова. Над письменником і журналістом уже не нависає сувора постать редактора-цензора з нормативним словником стерилізованої в надрах партійного апарату лексики. Рекомендації академічного курсу стилістики української мови, що ревно вичищали слово від будь-якого територіального і соціального забарвлення, можна здати до архіву.

Одним із проявів свободи слова стала легалізація як у мистецтві, так і в засобах масової інформації всіх типів живого розмовного мовлення – від близького до літературної мови побутового міського мовлення до територіально й соціально диференційованих субмов – діалектів, сленгу, різного роду жаргонів включно з елементами злодійського аргю. Дискусійним лишається тільки питання допустимих меж вживання низьких шарів лексики – лайок і вульгаризмів.

Є, проте, одне суто українське мовне явище, експлуатація якого в теле- і радіопередачах потребує певних корективів. Йдеться про суржик.

Вище було зазначено, що суржик – це мовна патологія, мішанина з двох мов, яка виникає внаслідок намагань носія української мови пристосуватись до російськомовного оточення. Як неправильний різновид мовлення суржик стає новит'ю вдячний об'єкт для глузування. Нині висміювання суржикомовних персонажів стало чи не найпоширенішою модою в сміхових програмах українського телебачення. Все населення України дружно сміється з недорікуватої балачки Верки Сердючки, Кроликів, Довгоносиків.

Та – прислухаймося! – чи не голосніше регоче з нас північний сусід, великий російський народ, що, до речі, охоче купує (а може, й замовляє?) саме цю продукцію українського телебачення. Адже не випадково за радянських часів шаленої русифікації й уніфікації суспільства, коли будь-яке ненормативне мовлення не допускалось у засоби масової інформації, для суржику у виконанні тарапунько-штепселівського тандему було зроблено виняток. Неграмотна українсько-російська балаканина Тарапуньки, що грав «дурника», різко контрастувала з грамотною російською мовою «розумного» розважливого Штепселя – і цей дует, якнайкраще унаочнюючи офіційну теорію провідної ролі «старшобратньої мови», значно успішніше, ніж суха офіційна пропаганда, фіксував у масовій свідомості українців стереотип сприйняття своєї мови як мови меншовартісної.

Зауважимо, що йдеться не про вимогу цілковитого виключення сміхової гри на суржику. Йдеться про те, стосовно якої нормативної мови осміюється суржик. Поряд з партнером, що говорить літературною українською мовою, використання суржику є цілком прийнятним, оскільки в цьому випадку сміхове обігрування опозиції «грамотне, серйозне» – «неграмотне, смішне» відбувається в межах однієї мови. Натомість демонстрація суржикомовності як характерної риси українця поряд із російськомовним партнером переносить акцент «не-

грамотності» на всю українську мову, принижуючи її, оскільки у функції правильної нормативної мови в цьому випадку виступає російська.

Розквіт тарапунько-штепселівського стилю висміювання суржику на телебаченні незалежної України є виразним показником рівня денационалізації українського простолюду, якого розважають ці передачі, і української еліти, яка такі програми створює.

Наведений приклад ще раз підтверджує нерозривність зв'язку мови, культури й національної свідомості. Викривлена мовна ситуація деформує й стосунки двох культур. Критично-пародійна інтерпретація суспільно-політичних і культурних явищ відбувається в Україні не з іншої ідейної чи світоглядної точки зору, як це має бути в демократичній країні, а з позиції іншої культури, що прагне домінувати, витіснивши українську. Осміювання і пародіювання української культури, що широко практикується не тільки в засобах масової інформації Росії, а й у багатьох російськомовних газетах України, має на меті затримати в масовій свідомості старий колоніальний стереотип протиставлення «малої» провінційної культури «великій» імперській. Слід врахувати і те, що російська журналістика значно вправніше, ніж українська, використовує засоби непрямой пропаганди.

Отже, не можна не визнати очевидне. Російсько-українські взаємини в мовно-культурній сфері будуються за старою схемою. Росія виходить з позиції сильного, Україна – з позиції слабкого.

Дальшу русифікацію населення пострадянської України, яка відбувається через сферу масової культури, уможливили два чинники. Перший – це втрата українською спільнотою такої важливої риси етнічного самозбереження, як мовна стійкість, чим скористалися проросійськи орієнтовані групи міського населення Сходу й Півдня. Саме ці, менш численні у кількісному відношенні до решти українців групи зуміли прибрати до рук левину частку преси, книговидавничої справи й засобів масової інформації. У зв'язку з цим Сергій Грабов-

ський ставить українській владі цілком слушні запитання: «А коли наспіють чи то референдум з питань Конституції, чи загальні вибори – чи не відіграють тоді, принаймні у кількох регіонах, вирішальну роль «совкові» й іноземні мас-медіа, які, до того ж, на той час можуть уже ідейно повністю контролюватися політичними радикалами імперського гатунку? Чи не згадають київські можновладці про необхідність створення єдиного загальнонаціонального інформаційно-культурного простору вже після того, як цей простір буде запізно створювати?»³⁶.

Справді, бездіяльність української влади, відсутність державної мовно-культурної політики – це той вирішальний чинник, що спричинив панування в інформаційно-культурному просторі українських теренів російських засобів масової інформації. У деформованій мовній ситуації для збереження за мовою колишньої метрополії панівних позицій достатньо невтручання влади у процеси мовного розвитку країни. Саме це вона успішно й робить.

Загалом відсутність мовної політики в державі також є політикою, яка призводить до витіснення тих мов, що перебувають у слабшій позиції. Найчастіше її застосовують авторитарні й тоталітарні режими щодо мов національних меншин. Драматизм нашої ситуації посилює та обставина, що в Україні подібна практика соціального дарвінізму застосовується до мови корінної на цих теренах національної більшості, яка через історичні причини опинилась у становищі мови національної меншини.

Існують сотні різних визначень культури. Але всі вони сходяться в тому, що, по-перше, культура – це те, що відрізняє людину від тварини, це характеристика людського суспільства, по-друге, культура не успадковується біологічно, а виховується, і, по-третє, в культурі закодовано досвід нації через посередництво національної мови. Отже, неповноцін-

³⁶ *Грабовський Сергій*. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми. – К., 1997. – С. 105.

не функціонування мови веде до неповноцінного функціонування культури.

Зрозуміло, що жодна культура не може розвиватися в ізоляції і для нормального розвитку потребує контактів з іншими культурами. Проте є межа, за якою вплив переходить у поглинання. Саме такий характер – поглинання – з відомих історичних причин мають мовно-культурні стосунки Росії з Україною, що донедавна прикривались фальшивою фразеологією «взаємодії», «взаємозбагачення» і «гармонійної двомовності».

Діалог двох культур можливий тільки у рівних умовах, коли кожна сторона зберігає свою інакшість, окремішність, незалежність від іншої. Окремі вияви взаємодії двох культур на елітарному рівні не тільки мають право на існування, а й за нормальних умов були б навіть бажаними як джерело взаємного збагачення. Але необхідною передумовою такої взаємодії має бути діалог рівних, а не ситуація «битий небитого везе», як вдало окреслила українсько-російські взаємини у сфері культури Оксана Забужко. Нинішні українсько-російські стосунки становлять загрозу для самого існування української культури, оскільки нав'язане протягом попередніх століть поширення російської мови перебиває духовні канали зв'язку значної частини українців із своєю культурою.

Нині в російськомовній пресі України поширилась пропаганда якоїсь особливої, окремої від російської, російськомовної культури України. Українські інтелектуали, психологічно готові заради уникнення конфліктної ситуації прийняти зазначену тезу за істинну, вочевидь не можуть дати собі ради з визначенням обсягів і меж «російськомовної культури» України. В одній з доповідей, присвячених цій темі, Іван Дзюба говорить: «Певна частина українських громадян різних національностей зберігатиме російську культурну орієнтацію і генеруватиме творення явищ російської культури в Україні. Можливо, в цьому пласті продуктованих в Україні явищ російської культури спостерігатиметься наявна і нині диференціація між тими з них, які реагують на життя укра-

їнського суспільства, відбивають його чи його частини культурні інтереси і до нього адресуються, – і тими, що воліють бути частиною «великоросійської культури». Тобто перші будуть партнером української культури, другі – регіональною субкультурою «великоросійської культури», а в окремих видатних досягненнях – і її повноправним складником. А втім, розмежувати ці сфери важко, вони взаємонакладаються і взаємодіють»³⁷.

Окреслена тут загальна схема мирного співіснування української і російської культур в Україні з поступовим розширенням впливу української придатна хіба що для мізерної в кількісному співвідношенні з усім населенням України частини інтелігентського середовища. У застосуванні ж до всього українського соціуму, розколотого за всіма параметрами – мовно-культурним, релігійно-конфесійним, ідеологічним, – ця схема видається, на жаль, утопією.

У реальному житті взаємодія української і російської культур відбувається за своїми, соціальними, законами. Згідно з одним з них, у двомовному соціумі одна мова витісняє іншу з активністю, прямо пропорційною кількості інформації, що подається однією і другою мовами. І за таких умов кожна російськомовна газета і кожен російськомовний телеканал, свідомі цього його засновники чи ні, сприяють дальшій русифікації України, поглиблюють конфронтацію і розбрат на мовному ґрунті і заганяють справу консолідації суспільства в глухий кут.

З самого початку було очевидно, і про це постійно писала українська преса, що рівні ринкові умови для україномовної і російськомовної преси і книговидавничої справи знищать україномовні видання. Саме це й відбулося після зняття пільгового оподаткування українських видань. Причому загинули передусім незалежні видання. Низький відсоток української преси неухильно зменшується. Та й чи може бути інакше? У суспільстві, роз'їденому корозією асиміляції і втрати національної ідентичності, така економічна «рівно-

³⁷ Кур'єр Кривбасу. – 1997, травень. – С. 86.

правність» створює ідеальні умови для майже біологічного експерименту на виживання більш хижої породи.

Нині російська меншина святкує перемогу. Газета «Русское собрание», яку видає в Києві письменниця Алла Потапова, пише: «Ведь уже сейчас большая часть того, что можно назвать литературной жизнью, в Киеве происходит помимо СП (Спілки письменників. – Л. М.) и, кстати, на русском языке... И прошедший раунд великой битвы за «рідну мову» проигран вчистую» («Русское собрание», 1996, № 7).

Звернімо увагу на лексику. Тут немає ні «взаємодії», ні «діалогу». Зате є «раунд» і «битва».

Раунд справді програно. Та й як би виграв його борець, якому щойно розв'язали руки, а перед тим суперник гамселів його усі раунди поспіль, зв'язавши йому руки і вставивши кляп до рота.

Легкість, з якою потік російського маскульту захопив наші засоби масової інформації, книжковий і газетний ринок і канали телебачення, засвідчує не слабкість української культури, а критичне ослаблення національного інстинкту самозахисту. Українська інтелігенція борсається у пошуках розв'язання мовного конфлікту, обравши шлях компромісів і поступок російськомовній культурі, а тим часом двомовне суспільство розвивається за своїм непорушним законом – законом боротьби двох мов і культур, яка триватиме доти, доки не переможе одна з них.

В умовах, коли русифікація значної частини населення послабила почуття національної ідентичності, вихід з кризового суспільного стану, спричиненого роздвоєнням національної свідомості, може бути лише один: не компроміс між двома культурами, що продовжує процес їх злиття, а точніше, поглинання української російською, а навпаки, чітке виокремлення української культури і протиставлення її російській. Таким шляхом розвивалися всі ті нації, яким вдалося відродитись після тривалого перебування під владою сильнішого сусіди. Ті ж країни, що намагалися шукати вихід з мовного конфлікту через збереження й підтримку двомовної ситуації, не змогли

вирішити проблему і за сто років. Ось як, приміром, оцінює відомий російський філолог-скандинавіст М. Стеблін-Каменський сучасну мовну ситуацію Норвегії, де не одне десятиліття намагаються знайти вихід з глухого кута двомовності шляхом компромісної підтримки співіснування обох мов – національної, так званого лансмолу, і мови, що сформувалась на основі датської, – риксмолу: «Прийняття лансмолу і риксмолу як офіційних літературних мов веде фактично до того, що єдиної літературної мови в Норвегії немає. Цей стан викликає перш за все необхідність непродуктивних витрат величезної кількості коштів, праці та енергії. Доводилося навчати в школі двох «норвезьких мов», перекладати підручники, словники, офіційні документи на другу «норвезьку мову»; перекладати класичну норвезьку літературу з однієї «норвезької мови» на іншу, тим самим перетворюючи національну літературу на перекладну; намагались впорядкувати орфографію, фактично приводячи її не до національної єдності, а до все більшого хаосу; намагались подолати національний мовний розкол, в той же час фактично його поглиблюючи, весь час шукати вихід з трагічного становища, що склалось, і безкінечно обговорювати його усно і в друкові, приватно і в державних комісіях, витрачаючи на суперечки, по суті цілком безплідні, ту енергію, яку можна було б витратити на створення національних культурних цінностей»³⁸.

Варто нагадати, що гасло «непротиставлення» української мови російській широко експлуатувалось у ролі ідеологічного кліше радянського режиму з метою словесного прикриття реальної суті жорсткого русифікаторського курсу. А відтак зворотний процес дерусифікації українських міст має починатися саме з протиставлення, з виокремлення української культури і популяризації й поширення через засоби масової інформації усіх без винятку форм її побутування – від традиційних народних і класичних до сучасних постмодерністських, авангардових і масових.

³⁸ *Стеблін-Каменский М. И.* Возможно ли планирование языкового развития? // Вопросы языкознания. – 1968. – № 3. – С. 55.

Мовна політика Росії

На відміну від України, яка за роки незалежності не спромоглася розробити дієві механізми впровадження Закону про мови в життя, в Росії детально розроблено, затверджено постановою уряду від 23 липня 1996 року і щедро профінансовано федеральну цільову програму «Російська мова» (див. «Российская газета» за 8 серпня 1996 р.).

Потребу прийняття програми і її державного фінансування (загальний обсяг її фінансування становить 825 241 мільйон рублів із коштів федерального бюджету) обґрунтовує загальна теза про надзвичайну вагу мови як державо-творчого чинника. Як зазначено в програмі, «російській мові як державній мові Російської Федерації належить особливий політико-правовий статус на території Російської Федерації, вона користується спеціальною підтримкою і турботою з боку суспільства і держави».

Захист своєї мови і турбота про її повноцінне функціонування й розвиток входять до завдань національної політики багатьох країн світу. З цією метою компетентні інституції розробляють мовне планування, яке затверджується і фі-

нансується на державному рівні. І якби російська програма обмежувалася плануванням державної підтримки російської мови в Росії, вона б не становила винятку.

Однак, як свідчить текст програми, її завдання аж ніяк не обмежується захистом російської мови в Російській Федерації. Плани її значно далекосяжніші, і продиктовано їх не тільки і не стільки турботою про становище російської мови в Росії (та й що їй там загрожує?), як тривогами з приводу можливої втрати її панівних позицій у країнах пострадянського простору. Це засвідчує вже перелік «негативних процесів сучасної мовної ситуації», який відкривають такі пункти: «скорочується сфера функціонування російської мови на території колишнього СРСР, в результаті чого багато мільйонів людей, які говорять російською мовою, не можуть повною мірою використовувати її у сферах управління, освіти, культури, літератури й інформатики; змінюється концепція розвитку національно-російської двомовності в колишніх республіках СРСР, що призводить до послаблення значення російської мови в країнах СНД і Балтії, це, в свою чергу, негативно впливає і на ставлення до проблем двомовності в окремих регіонах Російської Федерації».

Далі в програмі ще не раз висловлено «стурбованість» з приводу «функціонування російської мови за межами Росії», зокрема: «У країнах Центральної і Східної Європи російську мову практично виключено з навчальних програм вищих і середніх навчальних закладів... У ряді країн СНД і Балтії створення національних систем освіти призводить до згортання навчання російською мовою, що посилює соціальну напруженість. У зв'язку з цим необхідною є державна підтримка з боку Росії 25 мільйонів росіян, що проживають у країнах СНД і Балтії, у їхньому прагненні зберегти російську мову і культуру».

Цілком очевидно, що в даному разі не йдеться про підтримку мовних прав росіян як національної меншини, що проживає за межами Росії. Враховуючи мовну ситуацію країн, у яких Росія провадила довготривалу жорстоку політику

викоренення національних мов і в деяких з них, зокрема в Україні, досягла значних успіхів, такий «захист» мовних прав росіян означає тільки одне – прагнення зберегти панівне становище російської мови і продовжити русифікацію, заблокувавши розширення функцій національних мов.

Це, до речі, абсолютно відверто сформульовано далі, зокрема одним із завдань навчання російської мови у країнах пострадянського простору визначено: «підвищення рівня вивчення і розширення використання російської мови *російськомовним населенням* у країнах СНД і Балтії» (підкреслення моє. – Л. М.) або: «Програма передбачає посилення позицій російської мови в Росії, країнах СНД і за їх межами».

Характерно, що до російської програми перенесено без жодних змін сумнозвісну радянську концепцію «гармонійної» двомовності. Більше того, її покладено в основу мовної політики Російської Федерації: «Стрижень мовної політики, включаючи політику в галузі освіти, становить стратегія збереження і зміцнення збалансованої національно-російської і російсько-національної двомовності, за якої забезпечується знання російської мови як державної усім населенням Російської Федерації і заохочується вивчення національних мов».

Слід звернути увагу, що запрограмовану «гармонію» російсько-національної двомовності зраджують самі словесні формулювання російської програми, згідно з якими знання російської мови «забезпечується» державою, а вивчення національних мов «заохочується». Оскільки в житті кожної спільноти діє стихійний закон тяжіння до одномовності, цілком зрозуміло, що чекає ту мову, вивчення якої держава не забезпечує, а «заохочує». А відтак, цілком очевидно, на чию користь працюватиме закладений у програмі «баланс» «збалансованої національно-російської і російсько-національної двомовності».

Про те, що у запрограмованій з перших днів української незалежності мовній війні з Україною Росія має чималі здобутки, свідчать рішення деяких міських і обласних Рад пів-

денних і східних областей України про надання статусу державної російській мові на підпорядкованих їм територіях.

Новітні плани повернення України під юрисдикцію Москви російські політики будують на основі перевіреної імперської тактики «роз'єднуй і володарюй». Мовному питанню у цих планах надається важливого політичного значення. Як свідчить ряд документів, головним завданням зовнішньої політики Росії стосовно України постає збереження досягнутого раніше рівня мовно-психологічного зросійщення українців східних і південних областей з одночасною активізацією дезінтеграційних процесів всередині країни. Симптоматичні етнолінгвістичні характеристики України з'явилися в російській пресі уже в початкову добу розпаду Радянського Союзу, зокрема така:

«Неоднорідною у своїх політичних орієнтаціях є Україна, на території якої присутня як проблема міжконфесійних взаємовідносин (латинсько-православна, що загострилась останнім часом), так і проблема відносин міжетнічних: власне українського населення (згідно з традиційною термінологією, малоросів) і новоросів, що населяють південний захід і південь республіки, карпатських і прикарпатських меншин, населення східних областей України, яке за своїм типом тяжіє до загальноросійського»³⁹.

Як бачимо, в основу поділу українського народу на окремі групи тут покладено мовний фактор, і населення русифікованих областей російські шовіністи відносять до «свого». Про це недвозначно свідчить і визначення населення Західної України, що його не вдалося русифікувати, як «карпатські й прикарпатські меншини» (до слова меншини тут бракує означення національні, але немає сумніву, що саме його мають на увазі автори схеми).

Зазначену етнолінгвістичну карту України, накреслену у відомому своїм крайнім шовінізмом часописі ще в 1991 році,

³⁹ *Мяло Ксения, Гончаров Петр.* Славянские ручьи // Наш современник. – 1991. – № 2. – С. 10.

можна було б не згадувати, якби вона не збігалась із стратегічним планом розчленування України і приєднання її східної й південної частин до Росії. Відповідний документ для урядового користування розробив у жовтні 1995 р. московський Інститут оборонних досліджень. Він має назву «Концептуальні положення стратегії протидії основним зовнішнім загрозам національній безпеці Російської Федерації». У документі, зокрема, зазначено: «В цілому слід чекати, що через 3–5 років економіка України підійде до остаточного краху, республіка цілком вірогідно розвалиться. У цих умовах її східна й південна частини, очевидно, висловлять бажання добровільно возз'єднатися з Росією. Розуміючи це, Захід і націоналістичні сили Західної України можуть спробувати спровокувати конфлікт між Росією і Україною. Приводом може стати Крим. Метою – посварити два народи, посіяти між ними ненависть... і зробити тим самим неможливим будь-яке возз'єднання Росії й України в майбутньому»⁴⁰.

Геополітичні завдання російського мовного планування проливають світло й на кінцеву «світлу» мету політики комуністичної партії України, яка ввела до своєї передвиборчої програми такий пункт: «Українська мова отримає свій природний розвиток, буде очищена від насадженої мови діаспори. Російська мова, як рідна мова половини населення України, нарівні з українською набуде статус державної мови»⁴¹.

Вимога надати російській мові статусу державної входила і до програми Прогресивної соціалістичної партії. У програмі виборчого блоку СПУ та Селянської партії «За правду, за народ, за Україну!» мовне питання не виділялось окремо, але знайома фразеологія про «дружбу народів» і «нерозпалювання національної ворожнечі» у переліку завдань в гуманітарній сфері свідчить, що представники цього блоку,

⁴⁰ *Косів Михайло*. Видно «пана» по халявах // Час. – 1998. – 27 листопада – 4 грудня.

⁴¹ *Право вибору: політичні партії та виборчі блоки*. – К., 1998. – С. 48.

швидше за все, підтримують запропоноване комуністами «природне» вирішення мовного конфлікту.

У зв'язку з цим варто ще раз згадати, що мають на увазі комуністи, коли говорять про «очищення» української мови і про її «природний» розвиток.

Ще на п'ятій конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. більшовицький діяч Г. Зінов'єв так виклав тактику мовної політики своєї партії: «У чому суть національної політики на Україні? Зробити так, щоб ніхто не міг підозрювати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Урешті-решт, через скількись років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша».

Через три роки, у 1923 р., більшовик Дм. Лебедь висунув і обґрунтував теорію боротьби двох культур на Україні. Теорія ця виглядала так. На території України розвиваються дві культури – міська (отже, пролетарська) російська і сільська (отже, буржуазна) українська. Ці дві культури не співіснують, а борються між собою. Партія більшовиків, звичайно, стоїть на боці міської, або ж пролетарської, культури, але вона не повинна застосовувати насильство у її поширенні. Та в цьому немає й потреби, підкреслював Дм. Лебедь, бо ж російська культура і так переможе як вища.

Коментуючи теорію Лебеда, Іван Кошелівець зазначав, що пізніше політика КПРС на Україні була послідовним відродженням Лебедевої теорії з тією різницею, що замість боротьби підступно проголошувалось «братерство культур»⁴².

Щодо «очистки» української мови по-комуністичному, то ці заходи докладно проаналізував проф. Юрій Шевельов. «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною, – пише видатний український філолог. – Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюд-

⁴² Кошелівець І. Микола Скрипник. – К., 1993. – С. 78.

но, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові»⁴³.

Можна лише подивуватися вітальній силі української мови, яка після таких вівісекцій не тільки вижила, а й лишилася засобом спілкування, отже втримала необхідні для дальшого розвитку живомовні форми існування для половини населення України.

Таким чином, населення України можна вважати напівасимільованим. Асиміляційний процес колоніальної доби досяг «серединного» рівня. Цим і пояснюється надзвичайне загострення конфлікту двох культур в Україні. Втрата групами проросійськи орієнтованого населення привілейованого статусу викликала у них почуття загроженості і відповідно вкрай негативну реакцію на будь-які спроби повернути українській мові її законні права.

Особливо багата на агресивні українофобські виступи кримська преса. Досить сказати хоча б про відомі виступи в дусі кращих традицій Валуєвського циркуляра головного редактора газети «Крымская правда» Михаїла Бахарєва: «Нет никакого украинского языка. Это не существует, это искусственно придуманный язык, язык черни. А то, что сегодня считают украинским языком, – это язык, искусственно придуманный Шевченко и другими авантюристами. Нет такого

⁴³ *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття. – С. 173.

языка. Так запомните, нет такой нации – украинцы, как и нет никакого будущего у обреченного украинского государства» («Крымская правда», 13 грудня 1997 р.).

Цікаво, що українська влада ніяким чином не зреагувала на законні вимоги і кримської, і київської громадськості притягти М. Бахарєва до відповідальності за антидержавні виступи і розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Такі факти, до речі, дають багатий матеріал для роздумів на тему, чия ж мовна політика насправді є «насильницькою», бо саме цим словом, як «насильницьку українізацію», визначає кримська преса будь-які спроби ввести українську мову в адміністративну сферу або освіту (зауважимо при цьому, що перших відкритих у Криму шкіл з українською мовою навчання так мало, що вони не можуть задовольнити всіх бажаючих).

Слід підкреслити, що у протистоянні з російською мовою і культурою позиція української мови більш вразлива, тому що перехід значної частини населення на російську як засіб спілкування включив у дію механізм самоасиміляції. Це означає, що процес мовної асиміляції, перейшовши тривалий період насильницького впровадження російської мови із застосуванням репресивних заходів заборон і обмежень української мови, уже вступив у ненасильницьку стадію русифікації. Саме тому у 70-х роках на профілактичних «промиваннях мізків» у КГБ комітетчики вживали як невідпорний такий аргумент: «А хто вам забороняє говорити українською мовою?»

Вразливість позиції української мови у деформованій мовній ситуації полягає в тому, що для її дальшого витіснення з міського життя достатньо лише невтручання влади у процеси «природної» боротьби двох мов, яка відбувається за законами соціального дарвінізму, – мова колишньої метрополії, що встигла захопити сильніші позиції, витісняє ослаблену конкурентку.

Водночас найнеобхідніше для збереження державної незалежності завдання дерусифікації українських міст потребує від національної еліти великих зусиль – створення програми мовно-культурної політики і практичної її реалізації. Поки що роботу над такою програмою навіть не розпочато.

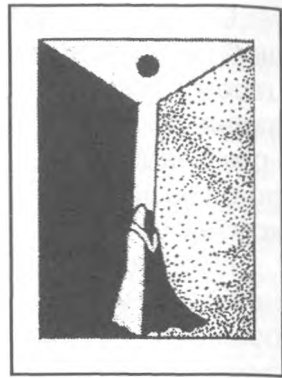
Слабкістю влади і поспішають скористатися комуністи, щоб не випустити зі своїх рук керівництво «природним» процесом розвитку української мови, офіційно закріпити панування російської мови шляхом державного затвердження «рівноправності» двох мов і закономірно завершити «природні» й «очисні» заходи поверненням до побудови світлого комуністичного майбутнього у спільній союзній стайні.

Непохитна відданість українських комуністів російській мові зрозуміла – адже ця мова стала головним інструментом поширення більшовицької ідеології на території однієї шостої суходолу. Так, Ю. Дешерієв, один з головних радянських теоретиків політики мовної асиміляції, зараховував до специфічних соціальних функцій російської мови як світової «функцію мови, на якій існує найбагатша марксистсько-ленінська література»⁴⁴. З успіхами в русифікації населення союзних республік пов'язувалося забезпечення контролю над ідеологічною уніфікацією суспільства, зокрема, у виданій в Києві праці «Культура русской речи в национальных республиках» (1984, с. 32) зазначалось: «Опанування російським публічним мовленням забезпечує в масштабах країни не просто спілкування, а ефективне спілкування, пов'язане з виробленням однакових переконань, ідеологічною інтеграцією тих, що спілкуються».

До речі, згадувані вище передвиборчі соціологічні опитування засвідчили, що серед електорату комуністичної партії переважає російськомовна частина населення. Рух, зокрема, підтримують втричі більше україномовних респондентів, ніж російськомовних. Серед прибічників комуністичної партії російськомовні становили 15,5%, україномовні – 9%, росіяни – 19%, українці – 9%⁴⁵. Пряму залежність соціальної консервації тоталітарної ідеології від високого рівня денационалізації населення підтверджує і білоруський варіант посткомуністичного розвитку.

⁴⁴ Дешериев Ю. Д. Тенденции развития языковой жизни человечества и русский язык как один из мировых языков // Теория и практика преподавания русского языка и литературы. – М., 1979. – С. 248–249.

⁴⁵ Вибори-98. – Бюлетень 4. – С. 14.

Поняття «державна мова» в контексті європейського досвіду державотворення

Національна мова належить до найважливіших чинників консолідації населення в межах своєї країни. Солідарність як етнічної, так і політичної нації формує передусім масове усвідомлення приналежності до однієї мовно-культурної спільноти, тому поширення в національній державі однієї мови є запорукою її політичної стабільності.

Виникнення самого терміна «державна мова» пов'язане з добою утворення національних держав.

Вживаються й інші терміни на позначення мови, що виконує роль державної, – *офіційна, національна* або просто *мова (даної держави)*, напр. «Мова Французької Республіки – французька». Загалом у зарубіжному законодавстві переважає визначення *офіційна мова*. В юридичному аспекті воно близьке до поняття *державна мова*. Їх об'єднує спільне значення «мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами і навпаки». Відмінність між двома поняттями полягає лише в одному: для статусу *державної мови* обов'язковим є його офіційне проголошення

законодавчою владою, відповідне нормативне оформлення, тоді як статус *офіційної мови* не передбачає обов'язкового законодавчого закріплення.

У 10-й статті Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р., зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України».

Затвердження у функції державної мови корінної і найбільш численної нації України відповідає загальноприйнятій світовій практиці. За таким принципом відбувалося, зокрема, державотворення абсолютної більшості європейських країн.

Так, у 47 європейських країнах (якщо рахувати Росію, Закавказзя і Туреччину) своя національна мова є державною (або офіційною) у 41 державі (тобто у 85% від загальної кількості). Отже, визначальною ознакою певної національної ідентичності та державності в Європі є власна мова⁴⁶.

Як зазначає швейцарський політолог Урс Альтерматт, «для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є мова і культура, які в європейських національних державах становлять ключові сфери і принципів розпізнавальні ознаки. Хоча державно-політичні кордони скрізь жодною мірою не збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території»⁴⁷.

З цього погляду мовна ситуація, що склалась в Україні у зв'язку з поширенням на її території зі столицею включно двох мов – української і російської, відрізняється від європейських стандартів. Цікаво, що майже половина киян, які

⁴⁶ Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови і мовний досвід світу: (Матеріали міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 48–49.

⁴⁷ Альтерматт Урс. Етнонаціоналізм в Європе. – М., 2000. – С. 112.

брали участь в опитуванні, присвяченому вивченню мовної ситуації Києва, погоджується з цим. На запитання «Чи відповідає вживання української мови в Києві мовній ситуації більшості європейських столиць?» близько 45% мешканців столиці відповіли заперечно і тільки близько 17% – ствердно (38% не змогли визначитися з відповіддю)⁴⁸.

Однак кількісний розподіл відповідей на запитання про те, одна чи більше національних мов вживається в європейських країнах, засвідчив недостатню обізнаність киян з мовною ситуацією, типовою для держав Європи. Тільки близько 17% опитаних бачать ситуацію більшості європейських країн одномовною, тоді як 66,5% вважають їх багатомовними⁴⁹.

Насправді ж використання двох або кількох мов у загальнонаціональній комунікації є винятком серед європейських держав і можливе тільки в територіально невеликій країні. До таких винятків належить, наприклад, Люксембург, населення якого говорить місцевим діалектом німецької, а в школах введено вивчення двох офіційних мов – літературних німецької і французької. Інший характер має державна тримовність Швейцарії, де німецька, французька й італійська мови вважаються національними і державними, а ретороманська визнана як національна, але не має статусу державної. Однак швейцарська тримовність функціонує тільки в центральних органах влади. Реальну ж мовну ситуацію цієї країни, що з початків заснування була конфедеративним об'єднанням трьох кантонів – німецького, французького й італійського, визначають як потрійну одномовність, оскільки в кожному з кантонів використовується тільки одна, своя мова.

До небагатьох країн Європи, в котрих двомовність затверджена на державному рівні, належить Бельгія, де проживають два народи – фламандці, котрі розмовляють нідерландською мовою, і франкомовні валлони. Стосунки двох різномовних

⁴⁸ *Залізник Ганна, Масенко Лариса.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001. – С. 6.

⁴⁹ Там само.

груп Бельгії характеризує високий рівень напруженості, країні загрожує розпад на ґрунті мовного конфлікту.

Загрозу, яку становить для цілісності держави поширення на її території двох мов у функції державних, підтверджує й досвід Канади, де сепаратистські настрої, характерні для франкомовної провінції Квебек, мало не призвели до її територіального відокремлення від решти країни, де вживається як офіційна англійська мова. На референдумі, проведеному в 1997 році, квебекським сепаратистам не вистачило лише 1% голосів для утворення самостійної держави.

Таким чином, функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя.

Внутрішню солідарність населення формує передусім масове усвідомлення приналежності до однієї мовно-культурної спільноти, тому поширення в національній державі однієї мови є запорукою її політичної стабільності.

На жаль, більшість людей не замислюється над природою міжмовних конфліктів, хоча очевидно, що співіснують і конкурують між собою не мови, а люди – їх носії. Недооцінку конфліктного характеру мовних проблем країни виявляють і кияни.

З твердженням про можливість загострення міжнаціональних стосунків в Україні внаслідок підвищення статусу російської мови погодилось тільки 19,5% опитаних, тоді як 59% заперечують це твердження⁵⁰.

Хибне уявлення про багатомовність більшості європейських країн, як і недостатнє усвідомлення з боку багатьох мешканців столиці потенційної конфліктності її мовно-культурної ситуації, пояснюється передусім впливом багаторічної пропаганди фальшивої тези про «гармонійність» російсько-

⁵⁰ *Залізняка Ганна, Масенко Лариса. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – С. 7.*

української двомовності. Ця псевдонаукова теорія виконувала роль демагогічного прикриття реальної більшовицької практики витіснення української мови і культури з усіх сфер суспільного життя, що було продовженням імперського проекту створення «великої російської нації» шляхом влиття українців і білорусів у єдиний російський народ. Проект частково вдалося здійснити: протягом колоніального періоду російська мова витіснила українську з міст східних і центральних областей країни, в тім числі і з столиці.

На сьогодні ситуацію Києва слід визначити як двомовну з переважанням російськомовного спілкування.

Відповіді киян на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?» дали таку загальну картину:

	Відсоток до відповідей
Тільки російською мовою	21,2
В більшості ситуацій російською мовою	31,3
Переважно російською	52,5
Рівною мірою українською і російською мовами	32,0
В більшості ситуацій українською мовою	10,5
Тільки українською мовою	4,3
Переважно українською	14,8
Інше	0,8

Отже, до державної незалежності наша країна прийшла з тяжкою спадщиною деформованої мовно-культурної ситуації і спричиненим нею масовим послабленням або й роздвоєнням національної ідентичності, що не може не гальмувати державотворчі процеси.

Успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться українській керівній еліті зупинити розкручений маховик русифікації і надати двомовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання групи «ситуативних» двомовців за рахунок російськомовних

одномовців із подальшим «перетіканням» двомовців до групи україномовних одномовців.

Цей процес, безперечно, потребує часу, що охоплює проміжок життя принаймні двох-трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян. У цьому переконує досвід мовно-культурної політики тих народів, котрі успішно вирішили подібне до наших завдання відродження своєї мови у постколоніальну добу. До таких народів належать чехи, словаки, фіни, литовці, латиші, естонці, хорвати та ін.

Для прикладу варто навести динаміку розвитку мовної ситуації в столиці Фінляндії, яка в часи шведського панування втратила свою мову.

Як зазначає мовознавець Богдан Ажнюк, «особливу сторінку в історію мовного життя Фінляндії вписала її столиця. Наприкінці XVIII ст. Гельсинки було переважно шведськомовним містом. Це була мова не тільки соціальних верхів, а й робітництва. Більше того, довколишні сільські райони – основне джерело міграції до міста – також були шведськомовними. Перший перепис населення, проведений в Гельсинки у 1870 р., показав, що шведською мовою користувалися 57% мешканців, фінською – 27%, російською – 12%, іншими мовами (переважно німецькою) – 5%. Починаючи з цього часу кількість фінськомовних мешканців столиці стала швидко зростати і через 20 років (у 1890 р.) зрівнялася у процентному відношенні з кількістю шведськомовних – по 46%. Ще через тридцять років (у 1920 р.) фінською мовою користувалися майже дві третини населення столиці (64%), а шведською – тільки третина (33%), іншими мовами – 3%... У 1970 р., через сто років після першого перепису, кількість шведськомовних мешканців столиці становила 11%, а при наступному переписі в 1980 р. зменшилася тільки на 1%»⁵¹.

⁵¹ Ажнюк Б. Уроки двомовності: Фінляндія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 22–23.

Мовний досвід Фінляндії вартий уваги і тому, що оборонці українсько-російської двомовності постійно посилаються на цю країну як на зразок толерантного розв'язання міжмовного конфлікту. Справді, Фінляндія належить до тих нечисленних європейських держав, в яких двомовність затверджено на державному рівні: Конституцією 1919 р. тут було проголошено державними дві мови – фінську і шведську. Але слід звернути увагу на час та умови прийняття такого рішення. У 1919 р. фінська мова вже не потребувала державного захисту, нею користувалось понад 80% населення і понад половину мешканців столиці. Психологічною мотивацією такого кроку з боку фінського уряду була, крім того, загроза втручання радянської Росії у внутрішні справи Фінляндії, що сприяло згуртуванню обох мовних груп (фінської і шведської) всередині країни перед лицем спільного ворога⁵².

При цьому толерантність фінів у розв'язанні проблем двомовності на державному рівні поєднується із наполегливістю і твердістю у відстоюванні прав своєї мови на власній території, про що ми писали у розділі «Мовна стійкість».

Слід сказати, що успішність реасиміляції таких країн, як Фінляндія, Чехія, Словаччина, Хорватія, Естонія та ін., забезпечила передусім керівна еліта. Цим країнам вдалося відродитися після тривалих мовно-культурних утисків з боку агресивніших сусідів завдяки приходу до влади сильної еліти, свідомої своєї відповідальності за долю всієї спільноти.

Так, перший президент Чехословаччини Тома Г. Масарик з перших днів свого президентства у 1918 р. недвозначно заявив про колонізаційний характер заселення німцями окраїнних чеських територій. За його урядування національна мова республіки не тільки була проголошена державною, а й через низку законів активно впроваджувалася в суспільне життя. Всі державні урядовці і військові офіцери мусили складати іспит з чеської або словацької мови, причому іспит

⁵² Там само. – С. 22.

з чеської мови був складним, тому невдовзі переважну більшість урядовців і офіцерів становили чехи⁵³.

Завдяки наполегливості і безкомпромісності в питаннях, що стосувалися захисту прав своєї мови на повноцінне побутування в державі, чеська еліта змогла повернути мову свого народу в германізовану за Австро-Угорщини Прагу та інші чеські міста.

Відродженню іврит у ролі державної мови Ізраїлю, що називають єврейським дивом, оскільки іврит до того ніколи не був мовою побутового спілкування, єврейський народ зобов'язаний передусім фанатичній відданості національній ідеї таких діячів, як Еліезер Бен-Іегуда і Володимир (Зеєв) Жаботинський. Як пише один з біографів В. Жаботинського, «він розумів, що закласти основу для будівництва сіонізму можна лише за умови, що іврит знову стане мовою побуту і мовою культури. Іврит – це зв'язок із минулим і міст у майбутнє, об'єднуючий початок в історії єврейського народу. Боєць душею, Жаботинський знав, що домогтися пріоритету іврит у можна лише завдяки крайньому фанатизму. Ірландський народ, наприклад, що не володів фанатичною упертістю, не зумів повернути до життя свою древню мову, тому дотепер більшість ірландців розмовляє мовою їхніх учорашніх ворогів – англійською»⁵⁴.

Подібна принципова позиція в справі захисту своєї мови і культури властива нинішній еліті країн Балтії, особливо в Естонії і Латвії, де, на відміну від Литви, за період советської окупації значно зменшилась кількість корінного етнічного населення. У 1989 р. естонці в Естонії становили 61,5% населен-

⁵³ Процик А. Мова, ідентичність і державність в історичній перспективі: Чехословаччина в першому десятилітті незалежності // Про український правопис і проблеми мови (Збірник доповідей мовної секції 16-ї Річної Конференції української проблематики в Іллінойському університеті). – Нью-Йорк-Львів, 1997. – С. 23–24.

⁵⁴ Феллер М. Досвід відродження державної мови Ізраїлю – іврит у // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 113–114.

ня, а латвійці в Латвії тільки 52,5% (порівняно з 87,7% естонців і 75,5% латвійців у своїх країнах у 1935 р.)⁵⁵.

Закон про мову, прийнятий 1989 р. Верховною Радою Латвійської РСР, передбачає обов'язкове використання латвійської мови у громадських місцях, встановлює трирівневу систему володіння мовою, обмежує використання російської мови в громадському та приватному секторах. Закон також заборонив використання двомовних (російсько-латвійських) вивісок, за винятком туристичної та культурної сфер.

За виконанням закону наглядає спеціальний Державний мовний центр, що виконує інспекторські та наглядові функції. Центр контролює всю сферу, пов'язану з вживанням державної мови, – від друкування підручників латвійської мови до мовних інспекцій вулицями міста⁵⁶.

У 1998 р. у Латвії було прийнято новий, значно суворіший Закон про мову. Він проголосив латвійську мову єдиною мовою викладання у державних школах. Поправка до Закону про працю дозволяє звільняти працівників за недостатній рівень володіння латвійською мовою. Латвійська Національна Рада з питань радіо та телебачення має право закривати приватні телекомпанії, що транслюють свої програми переважно російською мовою. Наприкінці 1998 р. у зв'язку з цим було закрито приватну телекомпанію «Рига»⁵⁷.

У протилежному напрямкові іде мовний розвиток постсоветської Білорусі, на прикладі якої можна побачити реальні наслідки законодавчого затвердження двомовності в ситуації нерівноправного становища двох мов. Якщо до 1994 р. ще здійснювалися спроби розширити сферу використання білоруської мови, зокрема, відсоток початкових білоруськомовних класів зріс десь до 60%, то з приходом до влади Лукашенка масштабну русифікацію було відновлено. Прийнята

⁵⁵ Губенко Д. Сучасна мовна політика балтійських держав // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 31.

⁵⁶ Там само. – С. 31–32.

⁵⁷ Там само. – С. 32–33.

у 1998 р. Національними зборами Республіки Білорусь нова редакція «Закону про мови» проголосила державний статус двох мов – білоруської і російської. Після цього білоруську мову було майже повсюдно витіснено зі структур державної влади, а слідом за тим і з освітньої, культурної та інших сфер⁵⁸.

Як зазначено в порівняльному дослідженні мовної політики Латвії, Білорусі й України, «якщо Латвія, висловлюючись образно, каже російській мові «ні», Білорусь – «так», то Україна каже «не знаю»⁵⁹. Ці слова точно окреслюють ставлення української влади до розв'язання мовних проблем. У позиції президента, багатьох урядовців і членів парламенту виразно проглядає прагнення будь-що зберегти нейтралітет у мовно-культурному протистоянні, що дедалі більше стихійно загострюється. Складається враження, що наша правляча верхівка хоче водночас і розширити сферу використання української мови, і зберегти сучасний рівень поширення російської мови.

Під час президентських виборів 1999 року тільки один з кандидатів, а саме Юрій Костенко, відстоював у своїй програмі права державної мови на утвердження в усіх сферах суспільного життя. З-поміж інших чотирнадцяти кандидатів сім взагалі обминули мовне питання, і стільки ж обстоювали двомовний розвиток України⁶⁰.

Підтримує фактичну двомовність і обраний на виборах президент. Так, на прес-конференції 30 серпня 1999 р. в м. Симферополі Л. Кучма заявив: «По-перше, те, що в країні повинна бути державною українська мова, не викликає ні-

⁵⁸ Скопенко О. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 63.

⁵⁹ Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови... – С. 46.

⁶⁰ Матіяш Богдана. Проблеми функціонування та розвитку державної мови в Україні: 90-ті роки ХХ століття // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 273.

яких сумнівів. Як і те, що російська не повинна вважатися у нас іноземною... Але, з іншого боку, різкої українізації в Україні не повинно бути. Цей процес поступовий: люди згодом самі зрозуміють, що знання української мови їм необхідне»⁶¹.

На жаль, подібна настанова у вирішенні конфліктів двомовного суспільства містить внутрішню суперечність, що робить неможливим її практичне застосування у мовній політиці. Вживання двох мов у масовій комунікації завжди є надлишковим, кожне суспільство стихійно тяжіє до одномовності. Міжособистісне спілкування різними мовами, навіть у випадках комунікації білінгвів, ускладнює або й цілком виключає порозуміння. Тому двомовність веде до витіснення із сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції.

«Цілковита двомовність, – пише автор книжки «Смерть ірландської мови» Р. Гіндлі, – усуває будь-яку потребу в слабшій мові, яка належить після цього науковцям, духівництву чи якійсь іншій специфічній соціальній групі, але не всьому соціальному спектрові і ніколи не представляє більшості у відкритому товаристві звичайних рядових людей. На запитання «Навіщо вона?» майже неможливо відповісти, коли не залишається людей, спілкування з якими можливе тільки «старою» мовою. Функціональний утилітаризм бере гору над «романтичним ідеалізмом»⁶².

Сформована російськомовна атмосфера Києва породжує ефект мовного диктату середовища. Адже згідно із законом соціалізації «жодна з осіб не може ізолюватися від реакції на неї навколишніх осіб, яка впливає на її поведінку та видозмінює останню на всіх стадіях життєвого циклу»⁶³. Київське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення

⁶¹ Волокітін Д. З якого приводу може перехреститися Президент // Україна молода. – № 161. – 1 вересня 1999 р.

⁶² Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 16.

⁶³ Гіденс Ентоні. Соціологія. – К., 1999. – С. 667.

і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську мовою протистояння.

Підвладність українців диктові російськомовного урбаністичного середовища, втрата на масовому рівні такої важливої для збереження рідної мови риси, як мовна стійкість, засвідчують результати проведеного серед студентів і старшокласників м. Києва опитування, спрямованого на виявлення специфіки мовної поведінки молоді у неформальних ситуаціях міського спілкування⁶⁴.

Аналіз відповідей на запитання, якою мовою респондент відповідає, якщо до нього в транспорті, магазині, на вулиці звертаються українською мовою, і, відповідно, якою дає відповідь при звертанні російською мовою, показав кардинальну відмінність між мовною поведінкою українців і росіян.

83,2% опитаних українців при звертанні до них українською мовою відповідають також українською.

Водночас при звертанні російською абсолютна більшість української молоді (90,6%) переходить на російську мову спілкування.

Росіян же характеризує стабільна одномовність. Вони відповідають російською і тоді, коли до них звертаються поросійськи, і тоді, коли звертаються по-українськи (відповідно 98,2% і 95,3%).

Наведені дані дають підстави кваліфікувати українськоросійську двомовність м. Києва як асиметричну, оскільки активне володіння обома мовами властиве переважно українцям, тоді як абсолютна більшість росіян надає перевагу вживанню однієї мови.

⁶⁴ Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів // Урок української. – Ч. 9–10. – 1999. – С. 6–11.

Варто нагадати в цьому зв'язку, що у двомовному соціумі співіснують і конкурують, звичайно ж, не мови, а люди, їхні носії, а відтак протидія поширенню української мови зберігає досягнуте за доби колоніальної залежності домінування російськомовних груп населення.

За радянських часів володіння російською мовою було неодмінною передумовою успішної кар'єри, що забезпечувало російськомовній частині населення вигідніше порівняно з носіями української мови соціальне становище.

Так, на кінець 80-х років, за даними міністерства освіти УРСР, українці становили лише 52% від чисельності професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів республіки (при їхній питомій вазі в населенні 72%), в той час як росіяни – 40% (при питомій вазі в населенні 21%). Очевидно, що русифікація вищої школи призвела до дискримінаційного щодо українців дисбалансу⁶⁵.

Фактична нерівноправність становища україномовної і російськомовної частин соціуму вимагає від влади впровадження активних заходів для зміни мовної ситуації і захисту свого мовно-культурного простору. Адже за російськомовною частиною населення стоїть велика мовно-культурна спільнота за межами України, і це дає їй значні переваги перед носіями української мови, котрим доводиться постійно долати стихійну протидію російськомовного середовища, доводячи своє природне право спілкуватися рідною мовою на її власній землі.

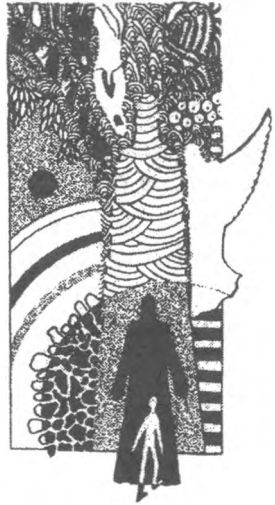
Потреба зміни ситуації на користь української мови вимагає передусім повноцінного, а не факультативного, як це спостерігаємо нині, впровадження її в адміністративно-ділову сферу суспільного життя.

Знання української мови і використання її при виконанні службових обов'язків має стати адміністративною нормою, а не залежати від приватного волевиявлення чиновника.

⁶⁵ Стріха М. Мовна політика й мовне законодавство України // Мова і політика. – К.: Інститут відкритої політики, 2000. – С. 24–25.

На сьогодні факультативність вживання української мови серед державних службовців спричинено і відсутністю санкцій до порушників Закону про мови, і нечіткістю відповідного положення в Законі, який у частині 2-й 6-ї статті встановлює, що «незнання громадянином української або російської мови не є підставою відмови йому в прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків». Проте конкретних термінів для цього не встановлено.

Отже, для того, щоб «люди самі зрозуміли», що українська мова їм потрібна, це перш за все мають зрозуміти представники влади.

Замість висновків

Успіх відродження національних мов і культур, що пережили тривалий період пригнічення, залежить від поєднання двох чинників: колективної волі до незалежності і свідомих зусиль національної еліти, яка впроваджує в державі мовну політику протекціонізму своїй культурі.

Практика державного регулювання сфери культури, передусім захисту національної культури, провадиться у багатьох розвинутих країнах навіть за умов, коли національній мові ніщо не загрожує. В українському ж суспільстві, яке тривалий час розкладалось під впливом процесів тотальної денаціоналізації і маргіналізації, лишити розвиток мовно-культурної сфери на волю стихійного самопливу рівноцінно самогубству, оскільки національна свідомість на масовому рівні формується тільки у своєму мовно-культурному середовищі.

Адже цілком очевидно, що Росія не відмовиться від культурної експансії в Україну, що вона прагнутиме зберегти той

рівень асиміляції, а відповідно і психологічного впливу на українське населення, якого досягла в попередню добу, і що вона має для цього великі можливості. Та й поза політичними, з суто прагматичних мотивів, хіба не прагнутиме Росія контролювати такий колосальний ринок для реалізації продукції свого маскульту, того ж шоу-бізнесу, який дає їй Україна?

Мовну політику країни завжди розробляє і впроваджує в життя еліта. Відомий англійський соціолінгвіст Р. Т. Белл з цього приводу зауважує: «Досі ми не звертали уваги на питання, хто ж має вирішальний голос у справі мовного планування в країнах, що розвиваються (а циніки твердять, що в інших так само). Відповідь може бути одна: еліта»⁶⁶.

Особливо велика відповідальність за долю своєї мови лягає на національну еліту в добу державного будівництва. Показовим тут може бути приклад Ізраїлю, де завдяки ініціативі видатної особи – Еліезера Бен-Іегуди, який присвятив життя справі відродження івриту, вдалося здійснити, здавалося б, неймовірне – вдихнути життя в мову, яка протягом сімнадцяти століть була мертвою. Обсяг звершеного можна збагнути, лише врахувавши, що в цьому випадку довелося штучно створювати весь сучасний словник івриту, а до того ж паралельно впроваджувати у живий повсякденний обіг мову, що існувала тільки в писемних текстах релігійного змісту.

Завдання реасиміляції українських міст не належить до легких, але вибору тут немає. Російсько-українські мовнокультурні взаємини в Україні будуть постійним джерелом конфліктів доти, доки повноцінне побутування української мови лишатиметься zagrożеним з боку російської. Повертатися до української доведеться через той-таки потенційно конфліктний етап двомовності, спрямовуючи його на розширення впливу української мови шляхом адміністративного впровадження її у державні структури, в систему освіти, регульованої державної політики сприяння україномовній

⁶⁶ Белл Роджер Т. Социолингвистика: цели, методы и проблемы. – М., 1980. – С. 221.

культури, створення в містах центрів української культури, передусім молодіжних, з україномовним спілкуванням тощо.

Відсутність державної мовно-культурної політики, зміцнюючи позиції російської мови, не тільки не знімає, а навпаки, загострює напруженість конфлікту на мовному ґрунті.

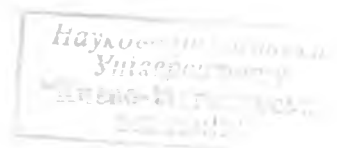
Позиція невтручання влади у мовно-культурні процеси, що відбуваються в країні, знайшла виправдання в концепції «ненав'язування свого», яка виникла ще в час президентства Л. Кравчука внаслідок хибного перенесення антитоталітарних засад ідеологічного плюралізму відкритого суспільства на завдання побудови суверенної держави, що потребують передусім активізації об'єднуючих чинників, а серед них державній мові належить чільна роль. Тому концепція «ненав'язування свого» в мовно-культурній сфері країни з тяжкою спадщиною тривалого розмивання основ національної своєрідності є хибною у самій своїй суті. Складність конфліктної мовної ситуації України вимагає адекватних ступеню складності зусиль, спрямованих на оздоровлення ситуації. Зволікання в цій справі заганяє всередину, сприяючи її загрозливому розростанню, одну з найтяжчих хвороб українського суспільства.

«Не слід гадати, що зміцнення позицій мови відбудеться саме собою, – пише відомий мовознавець Орест Ткаченко, – або що нам би вибачили нащадки, якби через нерозум і недбальство ми втратили свою мову, і що це можна було б «списати» на «несприятливі обставини». Мовна стійкість народу залежить не стільки від обставин, скільки від його бажання і волі. При бажанні можна воскресити навіть мертву або напівмертву мову, при небажанні – можна і з цілком живої мови зробити мертву».

Зміст

Передмова до другого видання	5
Передмова до першого видання	7
Що таке масова двомовність.....	9
Мовна стійкість.....	20
Форми існування мови. Суржик	26
Мова і свідомість	37
Роздвоєна душа: Микола Гоголь.....	54
Феномен малоросійства: Павло Скоропадський	64
Мова і культура.....	78
Мовна політика Росії.....	93
Поняття «державна мова» в контексті європейського досвіду державотворення	102
Замість висновків	116

243737
PCPT

МАСЕНКО Лариса Терентіївна
МОВА І ПОЛІТИКА

Рецензенти: Михайлина Коцюбинська,
Іван Вихованець

Редактор Л. А. Воронина
Коректор С. І. Гайдук
Художній редактор Д. Одайник
Художник І. В. Роздобудько

Здано на виробництво 07.04.04. Підписано до друку 01.04.04.
Формат 60x84¹/₁₆. Наклад 2500 прим. Друк офсетний.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Прагматика».
Умовн. друк. арк. 6,0. Обл.-вид. арк. 6,7.
Зол. н. 4-34

Віддруковано з оригінала замовника.
Інформаційно-видавничий центр "Видавництво «Політехніка»" НТУУ «КП
Свідоцтво про держреєстрацію ДК № 1665 від 28. 01.2004 р.
03056, Київ-56, вул. Політехнічна, 14, корп. 15,
тел./факс (044) 241-6878, 241-6664, e-mai: izdatelstvo@ntu-kpi.kiev.ua

OK. 126
Karl. 1111

89120

UKMA Library * Book

0274065

